

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2008-2009

ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ ΧΡΥΣΟΥΛΑ
ΑΜ: 118

ΚΡΗΤΗ
ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΑ
ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΠΟΥ ΑΣΚΗΣΑΝ ΟΙ ΕΝΕΤΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΣΤΑ ΕΘΙΜΑ ΤΟΥ
ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΓΑΜΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΧΙΩΤΑΚΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

Περιεχόμενα

Βιογραφικό σημείωμα.....	3
Πρόλογος.....	4
Εισαγωγή.....	7
1.Ιστορική Αναδρομή.....	9
2.Το θεωρητικό-ενοσιολογικό πλαίσιο.....	14
2.1 Η πολυπολιτισμικότητα.....	14
2.2 Η πολιτισμική ταυτότητα.....	16
2.3 Περί ταυτοτήτων συνέχεια.....	18
2.4 Εθνική και Πολιτισμική ταυτότητα.....	21
2.5 Σύνοψη- Συμπεράσματα.....	25
3 Συμβίωση πολιτισμών στη Κρήτη.....	27
3.1 Σύζευξη Ενετικού και Κρητικού Πολιτισμού.....	27
3.2 Η Ελληνική γλώσσα στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη.....	28
3.3 Οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης.....	33
3.4 Εξισλαμισμοί εκ των γάμων.....	35
3.5 Οι Τουρκοκρητικοί και η μουσική.....	35
4 Λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη.....	39
4.1 Ο Γάμος.....	41
4.2 Ο Ορισμός του γάμου σύμφωνα με το Βυζαντινό Δίκαιο.....	42
4.2.1 Η Διαδικασία του Αρραβώνα.....	42
4.2.2 Το νόημα και το τελετουργικό στο Βυζαντινό Γάμο.....	43
4.2.3 Τα δώρα του γάμου.....	46
4.2.4 Η προίκα.....	46
5 Ο κρητικός γάμος.....	48
5.1 Το προξενείο.....	48
5.2 Ο Αρραβώνας.....	50
5.3 Η προίκα.....	52
5.4 Ο Παστός.....	53
5.5 Η ανδρική φορεσιά.....	54
5.6 Η γυναικεία φορεσιά.....	56
5.7 Το στόλισμα των μελλονύμφων.....	57
6 Το Δημοτικό τραγούδι στους γάμους.....	65
6.1 Αλληγορικά τραγούδια στους γάμους.....	66
6.2 Ιταλοβενετικές γλωσσικές επιδράσεις στο δημοτικό τραγούδι της Κρήτης.....	69
7 Οι κρητικοί χοροί στους γάμους.....	71
7.1 Ο Συρτός χορός.....	74
7.2 Ο Μαλεβιζιώτικος χορός.....	75
7.3 Ο Πεντοζάλης.....	77
7.4 Η Σούστα.....	78
8 Επίλογος.....	81
Βιβλιογραφία.....	85
Παράρτημα Φωτογραφικό υλικό.....	

ΣΥΝΤΟΜΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ

Η Τζωρτζάκη Χρυσούλα Γεννήθηκε στο Ηράκλειο Κρήτης, όπου αποφοίτησε το 2002 από το 3^ο Ενιαίο Λύκειο Ηρακλείου. Το 2006 έγινε πτυχιούχος του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης, της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Π.Κ. και το 2008 εισήχθη με επιτυχία στο Μ.Π.Σ Πολιτικής Ανάλυσης και Πολιτικής Θεωρίας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Π.Κ. Γνωρίζει άπταιστα Αγγλικά (Proficiency) και κατέχει καλά Γαλλικά (DELF). Είναι άριστη γνώστης του Στατιστικού Προγράμματος για τις Κοινωνικές Επιστήμες SPSS (Statistic Program for Social Scientists).

Έχει εργασθεί ως Σύμβουλος- Ειδικός Συνεργάτης του Δημάρχου Μαλίων σε θέματα πολιτικής και πολιτισμού. Έχει κατά καιρούς αρθρογραφήσει σε περιοδικά («Τα Χρονικά», «Τα Κρητικά») και εφημερίδες («Δημοτικό Βήμα Δήμου Μαλίων», «Ρέθεμνος») σε θέματα που αφορούν την πολιτική, τον πολιτισμό, την παράδοση, και τη λαογραφία. Σήμερα εργάζεται ως τραπεζικό στέλεχος στο T.T. Hellenic Postbank Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο.

Στο πλαίσιο των ερευνητικών και ακαδημαϊκών της ενδιαφερόντων έχει συγγράψει αρκετές εργασίες μερικές από τις οποίες είναι: «Θεωρίες Ανθρωπίνου Κεφαλαίου μέσα από τα Οικονομικά της Εκπαίδευσης», «Περί Διαφθοράς ή η Χαμένη Τιμή της Πολιτικής», «Πολιτικές και δομές εκπαίδευσης ενηλίκων, η Ελληνική περίπτωση», «Κράτος και τοπική πολιτική», «Πρόσφατες θεωρίες περί καπιταλιστικού κράτους», «Πολιτική κοινωνικοποίηση των εφήβων», «Εθνικισμός και ΜΜΕ: Επιρροή των ΜΜΕ στη διαμόρφωση και μεταβολή των εθνικιστικών τάσεων στη σύγχρονη κοινωνία», «Globalization and the Family», «Η κοινωνική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση», «Κρατικές Πολιτικές στην Εκπαίδευση και Μειονότητες: Το Πολιτισμικό Ελάχιστο και η Θεσμική διαχείριση της Διαφοράς», «Ιστορική Αναδρομή της Συμβουλευτικής και του Επαγγελματικού Προσανατολισμού», «Ανάλυση της πολιτικής για το Σχέδιο Καποδίστρια», «Κοινωνία της πληροφορίας και προσωπικά δεδομένα. Ενδεχόμενοι κίνδυνοι και μέθοδοι προστασίας», «Εμπειρικές έρευνες σχετικά με τις στάσεις των πολιτών ως προς την εθνοτική γλωσσική και θρησκευτική διαφορετικότητα στην Ελλάδα. Η γνώμη των Ελλήνων πολιτών για τους Μετανάστες και τα δικαιώματά τους.», «Η πορεία εξέλιξης του Διοικητικού Δικαίου», «Πολιτικές Κατάρτισης. Το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Προσόντων».

Ασχολείται με τη μελέτη και τη διάσωση των κρητικών παραδοσιακών χορών, καθώς και με την εμβάθυνση στους παραδοσιακούς δρόμους της κρητικής λύρας.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πλούσια ιστορία της Κρήτης έχει αρκετά σημεία τα οποία έχουν φωτιστεί ελάχιστα ή και καθόλου, από ερευνητές, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλά κενά στην ιστορία της κρητικής κοινωνίας ενώ βρισκόταν υπό τον ζυγό των Ενετών και έπειτα των Τούρκων. Οι μελέτες που υφίστανται, πραγματεύονται περισσότερο ιστορικές μάχες και πολέμους και λιγότερο τη καθημερινότητα, τη συμβίωση διαφορετικών πολιτισμών και την αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

Εφαλτήριο για τη σύνταξη της μελέτης αυτής ήταν το κενό στη βιβλιογραφία που αφορά τη ανάμειξη- κληρονομιά επίκτητων, ξένων πολιτισμικών στοιχείων, μέσω της συμβίωσης διαφορετικών πολιτισμών σε συνθήκες απολυταρχίας, και ειδικότερα στα έθιμα του κρητικού γάμου. Η παρούσα εργασία δημιουργήθηκε για την εκκίνηση της συζήτησης που αφορά τη συμβίωση διαφορετικών πολιτισμών στη Κρήτη και τα δάνεια που ενδεχομένως λαμβάνουν χώρα μεταξύ των γηγενών κρητικών και των κατακτητών Ενετών και Οθωμανών. Σε καμία περίπτωση δεν επιχειρείται η κάλυψη των ερευνητικών κενών γύρω από τη πολιτισμική αλληλεπίδραση, κάτι τέτοιο θα αποτελούσε ένα ιδιαίτερα μεγαλεπήβολο σχέδιο, τα όρια του οποίου διαπερνούν τη παρούσα εργασία. Επιπρόσθετα δε θα μπορούσε να καλυφθεί ολόκληρο το φάσμα της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης και γι αυτό το λόγο αναφέρονται εντελώς επιγραμματικά κάποια στοιχεία τα οποία δε μπορούν να παραληφθούν και αναπτύσσεται εκτενέστερα η διαδικασία του γάμου στη Κρήτη έτσι όπως εξελίχθηκε μέσα στους αιώνες, από τα Βυζαντινά χρόνια, ως την Ενετική και έπειτα Οθωμανική κατοχή.

Μέσα από τη συγκεκριμένη μελέτη επιχειρείται να ερευνηθεί το αν υπήρξε πολιτισμική αλλοίωση σε ότι αφορά τα κρητικά έθιμα του γάμου από τους κατακτητές του νησιού, ποια σημεία άντεξαν και κράτησαν στεγανά τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους, κατά πόσο υπήρξε σύζευξη εθίμων και κατ' επέκταση θρησκευτικών ψηγμάτων, και τέλος ποια κοινωνικά και πολιτικά στοιχεία ήταν αυτά, αν υπήρξαν, που συνέβαλλαν στο να επιτευχθεί ή όχι κάποια επιρροή στα έθιμα του κρητικού γάμου.

Η έρευνα για την παρούσα εργασία περιορίστηκε σε ένα μικρό ποσοστό πρωτογενούς βιβλιογραφίας που ήταν προσβάσιμο. Πολλά από τα απαραίτητα προς μελέτη πρωτογενή έγγραφα ήταν στο Ενετικό αρχείο στη Βενετία και όσα τούρκικα έγγραφα έχριζαν μελέτης ήταν δυστυχώς στη τούρκικη γλώσσα. Έτσι κινήθηκε μονάχα σε μεταφρασμένα νοταριακά

έγγραφα, σε αναφορές διάφορων ξένων περιηγητών στο νησί, και σε δευτερογενή βιβλιογραφία, μέσα από το φάσμα της οποίας βρέθηκαν μικρά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για να συμπληρώσουν το πάζλ του προς έρευνα ζητήματος. Μέσα από την κριτική επεξεργασία των διαθέσιμων πληροφοριών, έγινε προσπάθεια να αποκρυπτογραφηθεί η καθημερινότητα των κρητικών με τους Ενετούς και τους Τούρκους για να ερευνηθεί σε δεύτερο στάδιο η όποια πολιτισμική αλληλεπίδραση και κατ' επέκταση επιρροή στα δρώμενα του γάμου στη Κρήτη.

Οι δυσκολίες ήταν πολλές, όμως, ο ενθουσιασμός, η δημιουργική διάθεση και οι ερευνητικές ανησυχίες ήταν περισσότερες, κι έτσι επετεύχθη η παρούσα μελέτη. Για να έλθει όμως εις πέρας συνέβαλλαν σημαντικά άνθρωποι τους οποίους οφείλω να ευχαριστήσω. Πρώτον τον επιβλέποντα της εργασίας κ. Χιωτάκη Στυλιανό, Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης, για τις εποικοδομητικές επισημάνσεις του, το ένθερμο ενδιαφέρον του και την εμπιστοσύνη που μου επέδειξε για τη διεκπεραίωση τούτου του έργου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω για την πολύτιμη βοήθεια της στην εύρεση, ανάλυση, και ερμηνεία των νοταριακών εγγράφων, την κ. Κάσδαγλη Αγλαΐα Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Π.Κ. Ευχαριστώ θερμά τον Πρόεδρο του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Π.Κ., Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Παπαδάκη Νικόλαο για την αστείρευτη στήριξη και την ειλικρινή ενθάρρυνση του στη μέχρι τώρα ακαδημαϊκή μου πορεία. Τέλος νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω την οικογένεια μου για την αμέριστη συμπαράσταση της και ιδιαίτερα τον αρραβωνιαστικό μου κ. Καμηλάκη Ιδομενέα που είναι ο συνοδοιπόρος μου στο ταξίδι της έρευνας, μα και της ζωής.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Το πρώτο σου χρέος, εχτελώντας τη θητεία σου στη ράτσα, είναι να νιώσεις μέσα σου όλους τους προγόνους. Το δεύτερο να φωτίσεις την ορμή τους και να συνεχίσεις το έργο τους. Το τρίτο σου χρέος, να παραδώσεις στο γιό τη μεγάλη εντολή να σε ξεπεράσει.»¹

Στις μέρες μας, όλο και περισσότερο, η πολιτική σκέψη αποκτά πολιτιστικό χαρακτήρα. Η δημόσια δραστηριότητα, όλο και περισσότερο, στρέφεται στην εξυπηρέτηση λειτουργιών που αναγνωρίζονται σαν πολιτιστικές. Η καθημερινή ζωή, όλο και περισσότερο, αξιολογείται με κριτήρια πολιτιστικά. Το "μεγαλύτερο" και το "περισσότερο", που ήταν ο στόχος της οικονομικής ανάπτυξης, δίνουν την θέση τους στο "καλύτερο" και το "ηθικότερο" της πολιτιστικής ανάπτυξης. Η πολιτιστικοποίηση, μετά την πολιτικοποίηση, της κοινωνίας οδηγεί στην ανάγκη να κατανοηθεί η έννοια του πολιτισμού, να γίνει γνωστό το παρελθόν του και να προβλεφθεί το μέλλον του. Αναπτύσσονται, κατά συνέπεια θεωρίες για τον πολιτισμό ή σε σχέση μ' αυτόν και διερευνάται η σύνδεσή του με την παράδοση και την ανάπτυξη. Όλα αυτά συμβαίνουν μέσα στο τεταμένο κλίμα και τις αντιθέσεις της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης. Η έννοια "πολιτισμός" αναπτύχθηκε μέσα από την ανάπτυξη των ιδεών της αστικής επανάστασης. Στην χώρα μας ο πολιτισμός νοήθηκε σαν "αρχαίος ελληνικός πολιτισμός" και οι νεότερες αστικές ελληνικές κοινωνίες καθορίστηκαν πολιτιστικά από την σύνδεσή τους μ' αυτόν που ακολούθησε δύο δρόμους: Αφ' ενός επιβίωσαν σημαντικά πολιτιστικά προϊόντα – ιδέες και πράγματα – προσαρμοσμένα στις εξελισσόμενες κοινωνικές συνθήκες. Αφ' ετέρου επανεισήχθη ο αρχαίος πολιτισμός, "επεξεργασμένος" από άλλες κοινωνίες που ήρθαν σε επαφή με την δική μας σε διάφορες εποχές. Οι σχέσεις επομένως που είχε η κοινωνία μας με άλλες κοινωνίες επηρέασαν, λίγο ως πολύ, θετικά ή αρνητικά, την ελληνική αντίληψη για τον πολιτισμό και τελικά τον ίδιο τον πολιτισμό μας.

Η Κρήτη λόγω κυρίως της στρατηγικής της θέσης στην νοτιοανατολική Μεσόγειο, γνώρισε πολλούς λαούς και πολιτισμούς. Το νησί αυτό το κατέλαβαν πολλοί, συναντήθηκαν και έζησαν από κοινού για αιώνες άνθρωποι από διάφορους πολιτισμούς και θρησκείες. Εδώ κυρίως θα μας απασχολήσει το αν κατά πόσο και σε ποια σημεία αλληλεπίδρασαν όλοι αυτοί

¹ Νίκου Καζαντζάκη «Ασκητική Salvatores Dei», Εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα

οι πολιτισμοί, έτσι ώστε να αλλοιώσουν τις παραδόσεις γενικότερα και τις γαμήλιες κρητικές παραδόσεις ειδικότερα.

Στο πρώτο κεφάλαιο τίθεται το χωροχρονικό πλαίσιο έρευνας, έτσι ώστε να είναι ευδιάκριτος ο ιστορικός τομέας μέσα στον οποίο εξετάζεται το ζήτημα της αλληλεπίδρασης των πολιτισμών αναφορικά με τις εκφάνσεις του κρητικού γάμου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια συνοπτική ανάλυση των θεωρητικών εννοιών που χρησιμοποιούνται. Μερικές από αυτές που πραγματευόμαστε για οριοθετήσουμε το εννοιολογικό συγκείμενο είναι η πολυπολιτισμικότητα, πάντα βέβαια υπό το πρίσμα των αιώνων που ερευνούμε. Η έννοια αυτή της πολυπολιτισμικότητας χρησιμοποιείται περισσότερο για να δείξει τη συνύπαρξη, την ανεκτικότητα, και τη σύζευξη των διάφορων πολιτισμών, και λιγότερο με την σημερινή έννοια, στα πλαίσια δηλαδή της δημοκρατίας, της ισονομίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Γίνεται εκτενής παρουσίαση του όρου της «πολιτισμικής ταυτότητας», χωρίς βέβαια να εξαιρούνται όροι όπως είναι η «κουλτούρα», «ο πολιτισμός», «η πολιτισμική ιδιαιτερότητα».

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί επιχειρείται να παρουσιαστεί το πώς συμβίωναν οι διάφοροι πολιτισμοί στην Κρήτη, πέρα από τα ιστορικά στοιχεία. Σκιαγραφούνται οι πτυχές της κοινωνικοοικονομικής κοινής ζωής και ξεκινά η διερεύνηση για τυχόν επιρροές στην εθιμοτυπία του κρητικού γάμου. Αρχικά παρουσιάζεται η σύζευξη Ενετικού και Κρητικού πολιτισμού, πως επηρέασε τη γλώσσα, την τέχνη και την εκπαίδευση στην Βενετοκρατούμενη Κρήτη. Στη συνέχεια εξηγείται το φαινόμενο των Τουρκοκρητικών, και μέσω αυτού, βλέπουμε την κατάσταση στην Τουρκοκρατούμενη Κρήτη.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται όψεις των λαϊκών τελετουργικών εθίμων της Κρήτης και περιγράφεται αναλυτικά ο κρητικός γάμος με πλούσια λαογραφικά στοιχεία. Αρχικά αναφέρονται τα βυζαντινά γαμήλια έθιμα και έπειτα ξετυλίγεται το κουβάρι της γαμήλιας διαδικασίας από το προξενείο, τον αρραβώνα, το προικοσύμφωνο, μέχρι το στόλισμα των νεόνυμφων, τα έθιμα της γαμήλιας ακολουθίας, τη στέψη, και το γαμήλιο γλέντι.

Στο πέμπτο κεφάλαιο κρίνεται σκόπιμο να διαφανεί η χρήση του δημοτικού κρητικού τραγουδιού στους γάμους, όπου συχνά αποκτούν αλληγορικό χαρακτήρα. Στη συνέχεια γίνεται μια επιλογή από φράσεις γαμήλιων τραγουδιών που έχουν ιταλοβενετικές γλωσσικές επιδράσεις.

Στο έκτο κεφάλαιο παρατίθενται επιγραμματικά οι περιγραφές των κρητικών χωρών που λάμβαναν χώρα στους γάμους διότι πολλοί από αυτούς διαφαίνεται ότι κάποιοι από αυτούς είτε δημιουργήθηκαν είτε εξελίχθηκαν με κάποιο έναυσμα που είχε σχέση με τους κατακτητές.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με την παράθεση των γενικών συμπερασμάτων, των περιορισμών της έρευνας και της βιβλιογραφίας.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Ξεκινώντας την παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί μια συνοπτική ιστορική αναδρομή για να οριοθετηθεί το χρονικό, και κοινωνικοοικονομικό- πολιτικό πλαίσιο έρευνας.

Μια από τις τελευταίες Ελληνικές περιοχές που κατέλαβαν οι Ρωμαίοι ήταν η Κρήτη, το 67 π.Χ. Με την εδραίωση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στη μεγαλόνησο άρχισε μια νέα φάση ζωής στο νησί. Ειδικότερα, μετά την υποδούλωση της Κρήτης από τους Ρωμαίους και την ολοσχερή καταστροφή της Κνωσού από τους Ρωμαίους το 67 π.Χ., πρωτεύουσα της Κρήτης έγινε η Γόρτυνα, επειδή αυτή ήταν φιλικά προσκείμενη προς τη Ρώμη, κάτι για το οποίο κατακρίθηκε από τους υπόλοιπους Κρήτες .

Η Κρήτη διετέλεσε ρωμαϊκή επαρχία από το 69 π.Χ. και μέχρι που ιδρύθηκε η Βυζαντινή αυτοκρατορία, δηλαδή μέχρι το 305-330 μ.Χ. Οι Ρωμαίοι δεν επεμβαίνουν εθνολογικά και δεν επιχειρούν τον εκλατινισμό των Κρητικών. Το νησί επισκέπτεται (62-63 Π.Χ.) ο Απόστολος Παύλος που αναλαμβάνει την οργάνωση της εκκλησίας Κρήτης. Πρώτος Επίσκοπος ορίζεται ο πιστός του μαθητής Τίτος με έδρα τη Γόρτυνα.

Στη διάρκεια του 7-8ου αι. η Κρήτη θα υποστεί πολλές ληστρικές αραβικές επιδρομές. Μόλις, όμως, γύρω στα 827, πέφτει στα χέρια μιας ομάδας Αράβων – Σαρακηνών. Η Αραβοκρατία ξεκινά με αίμα και δάκρυ για το νησί. Η Κρήτη βυθίζεται σ' ένα πνευματικό και οικονομικό σκοτάδι χωρίς όμως να αλλοιωθεί εθνολογικά ο πληθυσμός της.

Το 960 μ.Χ., στα χρόνια του Ρωμανού Β', εκστρατεύει για την ανάκτηση της Κρήτης ο Νικηφόρος Φωκάς ο οποίος καταλαμβάνει το Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) εκδιώκοντας τους Άραβες, ύστερα από χρονοβόρα πολιορκία του μεγάλου φρουρίου του Χάνδακα (Ηράκλειο). 200.000 νεκροί είναι το τίμημα. Ο Φωκάς υιοθέτησε ισχυρά κίνητρα για την οικονομική ενίσχυση των κατοίκων του νησιού και φρόντισε για την εδραίωση της πολιτικής κυριαρχίας στο νησί, την αναζωπύρωση του Χριστιανισμού και την αφύπνιση του εθνικού φρονήματος των Κρητών. Το 1082 ο Αλέξιος Β' Κομνηνός, έστειλε αποίκους με επικεφαλείς 12 αρχοντόπουλα, για να εγκατασταθούν στο νησί παραχωρώντας τους μεγάλες εκτάσεις και σημαντικά προνόμια, προκειμένου να ενισχυθεί ο ντόπιος πληθυσμός.. Τα ονόματα των οικογενειών από τα οποία προέρχονταν τα

αρχοντόπουλα ήταν : Χορτάτζηδες, Καλλέργηδες, Μελησινοί, Φωκάδες, Γαβαλάδες, Βλαστοί, διατηρήθηκαν δε μέχρι σήμερα.

Η βυζαντινή κυριαρχία τερματίστηκε το 1204 όταν η Κρήτη δόθηκε από τους Σταυροφόρους στο Βονιφάτιο το Μονφερατικό, ο οποίος την πούλησε στο δόγη της Βενετίας Ερρίκο Δάνδολο.

Η οριστική όμως επιβολή της Βενετίας στην Κρήτη έγινε αργότερα, το 1212, με τον Ενετό δούκα Ιάκωβο Τίεπολο, ο οποίος ανάγκασε τον Γενουάτη αντίπαλο του να εγκαταλείψει το νησί με συνθήκη. Έτσι μετά από μία τελευταία γενοιάτικη απόπειρα το 1266-1294 που απέτυχε η Βενετία έγινε ο κυρίαρχος του νησιού για τεσσαρισημίσι περίπου αιώνες από το 1212 έως το 1669.

Μόλις οι Βενετσιάνοι παρέλαβαν - κατέλαβαν την Κρήτη την κήρυξαν βενετσιάνικο βασίλειο με έδρα της νήσου το Χάνδακα ή βενετσιάνικα Candia, απ' όπου και η Κρήτη λέγονταν βασίλειο του Χάνδακα (Regno di Candia).²

Κατά την βενετσιάνικη περίοδο ο Μητροπολίτης και οι ορθόδοξοι επίσκοποι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το νησί. Ακολουθούν πολλές επαναστάσεις που καταλήγουν όμως σε αποτυχία. Μεγαλύτερη θεωρείται αυτή με αρχηγό τον Αλέξιο Καλλέργη που διαρκεί 17 ολόκληρα χρόνια (1282). Επίσης επαναστατούν (1341) και οι Βενετοί φεουδάρχες δυσαρεστημένοι από τη φορολογική πολιτική της Βενετίας που καταστέλλεται αιματηρά.

Οι Βενετοί για να ξεπεράσουν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν με τον ντόπιο πληθυσμό και για να λύσουν το πρόβλημα της απόστασης σκέφτηκαν και έκαναν εποικισμούς. Οι πρώτοι έποικοι αναχώρησαν από την Βενετία στις 20 Μαρτίου 1212 και ήταν 132 ευγενείς ή ιπότες και 48 πεζοί ή δημοτικοί. Ακολούθησαν και άλλοι εποικισμοί το 1222, το 1235 και το 1252 οπότε χτίστηκαν και τα Χανιά στη θέση της αρχαίας Κυδωνίας.

Στην πρώτη εκατονταετία εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη περίπου 10.000 Ενετοί, που δείχνει την σπουδαιότητα που απέδιδαν στο νησί, αφού η ίδια η Βενετία είχε 60.000 πληθυσμό. Οι πρώτοι αιώνες ήταν σκληροί και αδυσώπητοι για τον Κρητικό λαό. Τους αφαίρεσαν την γη, δούλευαν σκληρά για την οχύρωση του νησιού και έκαναν πολλές

² Το πιο επιβλητικό μνημείο της εποχής που σώζεται έως σήμερα είναι το φρούριο του Κούλε στο λιμάνι του Ηρακλείου. Candia = παραφορά της Σαρακηνής ονομασίας Χάνδακας = το αυλάκι. Οι Σαρακηνοί έλεγαν έτσι το Ηράκλειο, επειδή γύρω-γύρω από αυτό, οι Σαρακηνοί και συνέχισαν οι Βενετοί είχαν κατασκευάσει ένα μεγάλο αυλάκι με νερό και τείχη, για να μη πλησιάζουν οι πολιορκητές. Από την πόλη Candia, ονομάστηκε έτσι σιγά-σιγά και η νήσος Κρήτη.

αγαρείες των Ενετών. Στο διάστημα των 457 ετών που οι Ενετοί κατείχαν το νησί εκδηλώθηκαν εναντίον τους 25 επαναστάσεις και πολλά άλλα μικρότερα κινήματα. Κατά την ενετική περίοδο, η Κρήτη γνώρισε μεγάλη άνθηση στις τέχνες και στα γράμματα, επειδή οι Βενετοί, για να καλοπιιάσουν τους Κρήτες, ώστε να με πάνε με το μέρος της Τουρκίας άφησαν κάποιες γλωσσικές και θρησκευτικές ελευθερίες στους Κρήτες

Με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους το 1453 μ.Χ. πολλοί Έλληνες ευγενείς και διανοούμενοι αναχώρησαν για την βενετοκρατούμενη Κρήτη. Έτσι ο βυζαντινός πολιτισμός και η βυζαντινή τέχνη γνώρισαν μια νέα άνθηση. Αυτό βοήθησε στο να γίνουν καλύτερες οι συνθήκες συμβίωσης Κρητικών και ενετών, παράλληλα βέβαια με τον φόβο των ενετών για τους Τούρκους που τους έκανε να θέλουν να έχουν καλύτερες σχέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό³

Στα μέσα του 16ου αιώνα τα Χανιά εμφανίζονται ως σημαντικό εμπορικό κέντρο, απ' όπου εξάγεται κρασί, λάδι και χυμός λεμονιών και νεραντζιών προς τη Βενετία, Κωνσταντινούπολη, Φλάνδρα, Αλεξάνδρεια, Μάλτα, Σικελία. Την εποχή μάλιστα κατά την οποία σημειώθηκε η μεγάλη σιτοδεία στην Ανατολική Μεσόγειο, λαθρέμποροι στα Χανιά διακινούσαν ποσότητες που έφταναν στο λιμάνι από τη Δύση και την Τουρκία. Η εικόνα της οικονομικής ευεξίας μεταβάλλεται στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα και στις αρχές του επόμενου, όταν ο τουρκικός κλοιός γύρω από τις βενετικές κτήσεις γίνεται ολοένα και πιο ασφυκτικός.

Στα γνωρίσματα της πόλης εγγράφεται τώρα η περιορισμένη προσφορά εργασίας που παρατηρείται ιδιαίτερα στον σημαντικό για τις ανάγκες της Βενετίας τομέα της ναυπήγησης, αλλά και τα αισθήματα ανασφάλειας και δυσπιστίας των κατοίκων απέναντι στους Βενετούς.

Αρκεί να αναφερθεί ότι το 1573, λίγα δηλαδή χρόνια μετά την τουρκική κατάκτηση της Κύπρου, ο ιερέας του ναού του Σωτήρα παρακινούσε τους Χανιώτες να εγκαταλείψουν τους Βενετούς και να ταχθούν με το μέρος των Τούρκων. Κι ακόμη ότι το 1619 η Βενετία αναγκάστηκε να στείλει ξυλεια και άλλα υλικά στο ναυπηγείο των

³Σε αντίθεση με το συμβολαιογραφικό αρχείο του Χάνδακα που έχει σωθεί και φωτίζει ποικιλοτρόπως τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της περιοχής, το αντίστοιχο των Χανίων έχει χαθεί, με αποτέλεσμα οι γνώσεις μας να στηρίζονται συνήθως στα στοιχεία των επίσημων βενετικών πηγών. Αν για την πρώτη χρονική περίοδο της ενετοκρατίας οι πληροφορίες που αντλούμε από τα έγγραφα αναφέρονται κυρίως σε ζητήματα οργάνωσης του χώρου, για τον 16ο και 17ο αιώνα το διαθέσιμο τεκμηριωτικό υλικό επιτρέπει την ανίχνευση μιας πιο σύνθετης κοινωνικής πραγματικότητας.

Χανίων, με σκοπό μεταξύ άλλων να απασχοληθούν και να συντηρηθούν οι μάστορες που ήταν άνεργοι.

Η καταπιεστική από την άλλη μεριά πολιτική που ακολούθησε η Βενετία στην ύπαιθρο και η αδυναμία της να επιλύσει τα ζωτικά προβλήματα των αγροτών με τη θέσπιση των ριζικών μέτρων που απαιτούσαν οι κρίσιμοι εκείνοι καιροί είχε ως αποτέλεσμα οι χωρικοί είτε να αδιαφορούν μπροστά στο ενδεχόμενο αλλαγής κυριαρχίας είτε να αντιμετωπίζουν ευνοϊκά τις εχθρικές εισβολές στο νησί.

Η Κρήτη ήταν το τελευταίο τμήμα του Ελληνικού χώρου που κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς. Ύστερα από πολύχρονες (από το 1645 – 1669 μ.Χ.), πολύνεκρες και μεγάλες μάχες και παρά τις προσπάθειες των Βενετών να ενισχύσουν την άμυνα του νησιού, οι Τούρκοι καταλαμβάνουν τελικά στις 22 Αυγούστου του 1654 την πόλη των Χανίων και το 1669 την πόλη του Χάνδακα (Ηράκλειο).

Η Τουρκοκρατία είχε ως επακόλουθο να βυθιστεί και η Κρήτη σε ένα βαθύ καθ' όλα σκοτάδι. Το χριστιανικό στοιχείο κατά την περίοδο αυτή ενωμένο αντιστέκεται με θυσίες και αίμα στον Οθωμανό κατακτητή. Από τα πρώιμα κιόλας χρόνια της τουρκοκρατίας, αρχίζει η αντίσταση κατά του κατακτητή, τότε με τη βοήθεια των Βενετών στα Χανιά το 1692 και τότε με την ενθάρρυνση των Ρώσων, στην επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1869. Όμως όλες οι εξεγέρσεις καταλήγουν σε αποτυχία, με μεγαλύτερες κάθε φορά καταπιεστικές συνέπειες για τους υποδούλους.

Στο μεγάλο αγώνα του 1821 και η Κρήτη δεν έλειψε από το μεγάλο ξεσηκωμό. Ωστόσο δεν κατάφερε να απελευθερωθεί και παρέμεινε υποτελής στους Τούρκους μέχρι το 1830.⁴

Το 1830, σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών που προσφέρει ο αντιβασιλέας της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλής στο Σουλτάνο, του παραχωρείται η Κρήτη στην τιμή των 21 εκατομμυρίων γροσίων.

⁴Το 1822 ο Σουλτάνος, ύστερα από τον πολυμέτωπο αγώνα σε όλο τον Ελληνικό χώρο, ζητά την βοήθεια του αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή. Στις 28 Μαΐου 1822 περίπου 10.000 Αιγύπτιοι στρατιώτες και 5.000 ιππείς αποβιβάστηκαν στη Σούδα υπό την αρχηγία του Χασάν Πασά και έπνιξαν την επανάσταση των Κρητών στο αίμα. Συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1823 γίνεται η σφαγή του Λασιθίου δηλαδή τα Τουρκοαιγυπτιακά στρατεύματα κατασφάζουν όσους κατοίκους του Οροπεδίου Λασιθίου δεν είχαν φύγει στα βουνά και στήνουν πυραμίδα από τα κεφάλια τους. Μετά οι βάρβαρες ορδές του στρατηγού Χασαν σφαγιάζουν 3600 άνδρες και γυναίκες μέσα στο σπήλαιο Μιλάτου Μεραμβέλου, όπου είχαν καταφύγει. Οι νέοι και οι νέες, αφού κακοποιήθηκαν, πουλήθηκαν στην Αίγυπτο. Επίσης στις 2 και 3 Οκτωβρίου του 1823 στο σπήλαιο Μελιδονίου βρήκαν οικτρό θάνατο 370 κάτοικοι του χωριού Μελιδονίου που κρύφτηκαν εκεί, επειδή δεν ήθελαν να παραδοθούν στους επιδρομείς Τούρκους. Οι τελευταίοι πετούσαν από την είσοδο του σπηλαίου αναμμένα υλικά, που ο καπνός τους προκάλεσε ασφυξία.

Το 1840 ξεσπά πόλεμος μεταξύ του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου και της Τουρκίας με αποτέλεσμα οι Μ. Δυνάμεις, με τη Συνθήκη του Λονδίνου, επαναφέρουν και πάλι την Κρήτη στη σουλτανική κυριαρχία.

Με τη συνθήκη των Παρισίων του 1856 εκδίδεται το Χάτι Χουμαγιούν, με το οποίο παραχωρούνται σημαντικά προνόμια στους Χριστιανούς υπηκόους. Οι παραβιάσεις των διατάξεών τους όμως στα επόμενα ως το 1898 χρόνια αποτελούν και τη βασική αιτία των πολλών εξεγέρσεων που σημειώνονται.

Το 1858 γίνεται το κίνημα του Μαυρογένη και εξ αυτού παραχωρούνται, με ειδικό φερμάνι, στους Κρητικούς διάφορα φορολογικά, θρησκευτικά, διοικητικά και δικαστικά προνόμια.

Λίγο μετά ακολουθεί η μεγάλη Κρητική επανάσταση του 1866-69 με τον Δασκαλογιάννη για Ελευθερία και Ένωση με την Ελλάδα του Κρητικού λαού. Η επανάσταση διαρκεί τρία χρόνια και δίνει θαυμαστά δείγματα ηρωισμού και αυτοθυσίας. Αποκορύφωμα της νέας επανάστασης είναι το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου το Νοέμβριο του 1866, η γιγαντομαχία του Λασιθίου στις 10 - 13 Μαΐου του 1867 με τον Κόρακα, καθώς και οι φονικές μάχες που σημειώνονται σε πολλά χωριά των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου.

2. ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ- ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2.1 Η ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ

Η πολιτισμική ταυτότητα, η πολιτισμική ετερότητα, οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες αποτελούν μέρη επικοινωνιακών συστημάτων (κουλτούρα). Όταν αυτά τα συστήματα αποδεσμεύονται από τις δομές που τα δημιούργησαν ή δεν συγχρονίζονται με την κοινωνική εξέλιξη, δημιουργούν την εντύπωση πως είναι αυθύπαρκτα και πως ήταν και θα είναι πάντα εκεί. Αυτή η συγκυριακή στιγμή, που είναι αποτέλεσμα μιας αναντιστοιχίας ανάμεσα στα επικοινωνιακά συστήματα και τις δομές, μορφοποιείται ως πολιτισμική ιδιαιτερότητα. Η αναγνώριση και κατηγοριοποίηση-ομαδοποίηση πολλών τέτοιων ιδιαιτεροτήτων συγκροτούν την πολυπολιτισμική κοινωνία.

Όταν λέμε ότι η κοινωνία μας γίνεται πολυπολιτισμική, αυτό σημαίνει ότι τείνει να αναγνωρίζει ισότιμα ακόμη και άλλες αξίες ή διαφορετικά πρότυπα ζωής από τα δικά μας, εφόσον βέβαια τα τελευταία δεν έρχονται σε αντίθεση με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις αρχές του Συντάγματος. Άρα, το άνοιγμα αυτό προς έναν ισότιμο πολιτισμικό πλουραλισμό έχει έναν απαράβατο όρο: οι διαφορετικές αξίες που μπορεί να αναγνωρίζουμε δεν επιτρέπεται να θίγουν τα κοινωνικά και πολιτικά επιτεύγματα της ισονομίας, της ίσης μεταχείρισης και του συνταγματικού κράτους. Μόνο στη βάση αυτή αναγνωρίζεται η πολιτισμική διαφορετικότητα. Στην προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας δεν μπορούμε να οριοθετήσουμε τους στόχους μας με εντελώς αφηρημένο τρόπο και χωρίς να υπολογίσουμε την εκάστοτε ιστορική πραγματικότητα και τα μέσα που έχουμε στη διάθεση μας.⁵

Στις συνθήκες της εποχής την οποία μελετάμε πχ. Οθωμανική Αυτοκρατορία, δε μπορούμε να πραγματευόμαστε εννοιολογικά την πολυπολιτισμικότητα, με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο την αντιμετωπίζουμε με τα σημερινά δεδομένα. Η πολυπολιτισμικότητα υποστηρίζει ότι διαφορετικοί πολιτισμοί μπορούν να συνυπάρχουν σε μια κοινωνία σε συνθήκες δημοκρατίας και πλήρους σεβασμού των μειονοτικών δικαιωμάτων. Η αποδοχή της πολιτισμικής ετερότητας γίνεται ανεκτή από την πλειοψηφία στον βαθμό που δεν προκαλεί τις πολιτισμικές παραδοχές της. Σε ένα περιβάλλον απολυταρχίας όροι σαν και τους

⁵ Χιωτάκης Στ., *Πολυπολιτισμικότητα: Ανάμεσα σε δύο εκδοχές και Ιδεότυπους (Τετράδια πολιτικής επιστήμης)*

παραπάνω δεν υφίστανται, πάραυτα, θα τους χρησιμοποιήσουμε για να αναλύσουμε τη σύζευξη και τη συμβίωση των διάφορων πολιτισμών, στη περίπτωση μας των γηγενών Κρητών με τους κατακτητές Ενετούς και Τούρκους αντίστοιχα. Το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας μπορεί να είναι αρκετά διαφορετικό σε σύγκριση με άλλα πολιτεύματα. Μια προοπτική με την οποία προσεγγίζεται είναι όταν υφίσταται το ενδεχόμενο της αναγωγής κάθε επιμέρους πολιτισμικής ετερότητας σε αυτοσκοπό και αντίστροφα, η κυριαρχία ή η αυτονόμηση της από την πολιτισμικά πολύμορφη αλλά ενιαία πολιτική κοινωνία. [...] Οι περιχαρακώσεις αυτές, απειλούν εκτός των άλλων και τις ενιαίες αρχές της ισοπολιτείας-ισονομίας, προωθώντας έτσι τη μεταλλαγή του κράτους-έθνους σε ένα κατακερματισμένο κράτος των κλειστών- εσωστρεφών ομάδων ή των πολιτισμικά-κοινωνικά περιχαρακωμένων κοινοτήτων. Μια παρόμοια κατάσταση υπήρχε στο παρελθόν σε πολυεθνικές Αυτοκρατορίες όπως η Οθωμανική. (Ουόλζερ 1997: 65).⁶

Στη συνέχεια θα αναλύσουμε μερικούς εννοιολογικούς όρους όπως η πολιτισμική ταυτότητα, η πολιτισμική ετερότητα, η κουλτούρα για να δούμε τι χροιά παίρνουν υπό το πρίσμα των αιώνων που μελετάμε.

Οι όροι «πολιτισμός» και «κουλτούρα» αποκτούν σε κάθε εποχή και σε κάθε γλώσσα διαφορετικό περιεχόμενο (Νόβα- Καλτσούνη Χ. 1998, σελ. 26). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι κάθε πολιτισμός εκφράζει και εξυπηρετεί τις ανάγκες μιας συγκεκριμένης κοινωνίας σε μια δεδομένη στιγμή της ιστορικής της πορείας. Κατά τον Άλφρεντ Βέμπερ ο όρος «πολιτισμός» (civilization) δηλώνει τα στοιχεία της κοινωνικής κληρονομιάς που αναφέρονται στις επιστημονικές γνώσεις και στα επιστημονικά επιτεύγματα, ενώ ο όρος «κουλτούρα» (Kultur) δηλώνει τα ηθικά και πνευματικά επιτεύγματα (Τσαούσης Δ. 1984, σελ. 221). Ακόμη, σε σύγκριση με την ανθρωπολογία, η πολιτική κοινωνιολογία βλέπει τις διάφορες κουλτούρες και τις πολιτισμικές διαφορές, όχι απομονωμένες, αλλά σε έμμεση ή/ και άμεση αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Από τη σκοπιά αυτή, όλοι μας είμαστε περισσότερο ή λιγότερο, πολυπολιτισμικά και διαπολιτισμικά άτομα. (GUTMANN 1993)

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει ο πολιτισμός μιας ομάδας ή ενός λαού αποτελούν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους στοιχεία, η αφομοίωση των οποίων συνθέτει την

⁶ Χιωτάκης Στ., Πολυπολιτισμικότητα: Ανάμεσα σε δύο εκδοχές και Ιδεότυπους (Τετράδια πολιτικής επιστήμης)

πολιτισμική τους ταυτότητα. Αυτή κατηγοριοποιεί και διακρίνει κάθε ομάδα ή λαό από τους άλλους. Η αναγνώριση των πολιτισμικών διαφορών, στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συντελεί στην επέκταση και εμβάθυνση της δημοκρατίας, ανεξάρτητα από το φύλο, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, την καταγωγή ή άλλες ιδιαιτερότητες. Αντίθετα σύμφωνα με τη δεύτερη σκοπιά, η αυτονόμηση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και η περιχαράκωση στο πλαίσιο της αντίστοιχης πολιτισμικής ταυτότητας των πολιτισμικών-κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων οδηγεί σε απομόνωση από το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό όλον, γι' αυτό είναι δυνατόν να συνδέεται με «παράλληλες πορείες» σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία και με αρνητικές παρενέργειες.⁷

Στο ζήτημα όμως των κατακτημένων Κρητών, αυτή η περιχαράκωση στη πολιτισμική τους ιδιαιτερότητα απέναντι στους Ενετούς και τους Τούρκους κατακτητές, προστάτευσε κατά ένα μεγάλο ποσοστό τις παραδόσεις, τα ήθη, τα έθιμα, τη γλώσσα, τη θρησκεία και γενικά όλα εκείνα τα στοιχεία που έκαναν τους Κρητικούς μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, μέσα στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον του πορθημένου κάστρου της Κρήτης.

2.2 Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

«Εάν κοιτάξουμε προσεκτικά τα πράγματα, αντιλαμβανόμαστε ότι τα διάφορα στοιχεία που αποτελούν τις πολιτισμικές ταυτότητες, τις κοινές αξίες μιας ομάδας, τα μοιράζονται πάντα (αν τα εξετάσουμε ξεχωριστά) λίγο-πολύ και άλλες ομάδες. [...] Μήπως η πολιτισμική ταυτότητα δεν αποτελείται τόσο από συγκεκριμένα και πρωτότυπα στοιχεία, αλλά, απλώς, από μια σύνθεση – ιδιαίτερη σε κάθε ομάδα – στοιχείων που ξαναβρίσκονται παντού ή, τουλάχιστον, κάπου αλλού σε άλλες ομάδες; Από την άλλη πλευρά, αν επιλέγαμε έναν απεριόριστο σχεδόν αριθμό ταυτόσημων στοιχείων (από τη διατροφή, την ένδυση, την κατοικία μέχρι τη μουσική, την ποίηση, τον κινηματογράφο καθώς και πολλά άλλα), θα βλέπαμε πολύ γρήγορα ότι αυτά τα στοιχεία δεν βρίσκονται πουθενά σε μια μορφή που να μπορεί να θεωρηθεί ως “αρχική”. τα στοιχεία αυτά δεν έχουν μεταφερθεί πουθενά σχεδόν δίχως μετατροπές. [...] Μήπως η λεγόμενη “πολιτισμική ταυτότητα” δεν είναι, σε τελική

⁷ Χιωτάκης Στ., *Πολυπολιτισμότητα: Ανάμεσα σε δύο εκδοχές και Ιδεότυπους (Τετράδια πολιτικής επιστήμης)*

ανάλυση, τίποτε άλλο παρά ένα είδος νοσταλγίας ενός φανταστικού παρελθόντος που μοιράζονται τα μέλη μιας κοινωνίας;»⁸. Ο παραπάνω προβληματισμός διαπνέει έντονα όλο το φάσμα της παρούσας μελέτης, διότι πολλά από τα στοιχεία τα οποία ερευνούμε χάνονται μέσα στην ιστορία, με αποτέλεσμα να βλέπουμε συνεχώς τη κλωστή και όχι την αρχή του νήματος. Στην ανάλυση που ακολουθεί φαίνονται συχνά ανταλλαγές πολιτιστικών στοιχείων.

Κάθε κοινωνία αναπαράγει και καλλιεργεί, περισσότερο ή λιγότερο, μια ιστορικά διαμορφωμένη συλλογική ταυτότητα. Η τελευταία περιέχει, τουλάχιστον μέχρι ένα βαθμό, στοιχεία μιας μορφής εθνικισμού. [...] Τα αρχικά στοιχεία του εθνικισμού βασίζονται συνήθως σε συλλογικές μνήμες και προκαταλήψεις έναντι του ξένου και του διαφορετικού. Κάτω από ομαλές συνθήκες τα πρωτο-εθνικά αυτά στοιχεία βρίσκονται μάλλον εν υπνώσει⁹. Στην εποχή που πραγματευόμαστε η έννοια του έθνους δεν υπήρχε, όμως η ιστορικά διαμορφωμένη συλλογική ταυτότητα των κρητικών, με κύρια επιρροή από το Βυζάντιο και το Χριστιανικό στοιχείο, ήταν εκείνα που συγκροτούσαν την πολιτιστική τους ομάδα.

Για να οριοθετήσουμε την έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας, βασιζόμαστε σ' έναν ορισμένο αριθμό καθοριστικών κριτηρίων που θεωρούνται «αντικειμενικά», όπως η κοινή καταγωγή, η γενεαλογία, η γλώσσα, η κουλτούρα, η θρησκεία, οι δεσμοί μ' ένα τόπο (Cuche D. 2001, σελ. 149). Το άτομο μέσω της βιολογικής του κληρονομιάς γεννιέται, μεγαλώνει και αφομοιώνει τα πολιτισμικά στοιχεία, την «νοοτροπία» και την «ιδιοφυΐα» του λαού στον οποίο ανήκει.

Η ταυτότητα υφαίνεται ως μια εναγώνια προσπάθεια να παρακολουθήσουν τα άτομα το δικό τους οδοιπορικό στο χρόνο και να ιδιοποιηθούν τη δική τους ιστορία. Επομένως, αυτό που εμφανίζεται ως πολιτισμική ταυτότητα αποτελεί συνειδητή πράξη των ατόμων να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο αναφοράς όπου το παρελθόν, με τη βοήθεια της κοινωνικής μνήμης, θα νοηματοδοτείται επιλεκτικά, έτσι που να βοηθά τα άτομα να καθίστανται λειτουργικά στα νέα περιβάλλοντα- κατακτητές. Με την έννοια αυτή οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που έχουν προσκτηθεί στη διάρκεια ιδιαίτερων κοινωνικο-ιστορικών στιγμών

8 Πρυνεντό Ζ., «Πολιτισμική ταυτότητα: μεταξύ μύθου και πραγματικότητας», στο: Κωνσταντοπούλου κ.ά., «Εμείς» και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000, σ. 52-3.

9 Χιωτάκης Στ., Πολυπολιτισμικότητα: Ανάμεσα σε δύο εκδοχές και Ιδεότυπους (Τετράδια πολιτικής επιστήμης)

της ομάδας αποτελούν μέρος της (κοινωνικής) ταυτότητας ενός ατόμου. Η ιδεολογική ανάπτυξη και εγχάραξη στις συνειδήσεις μιας πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και ταυτότητας πάει χέρι-χέρι με το ερώτημα ως προς τα όρια που μπορεί να φθάνει η αντίστοιχη ιδιαιτερότητα και η ιδεολογική-κανονιστική προοπτική της.¹⁰

Οι συναντήσεις των λαών και οι μεταναστεύσεις σε διεθνές επίπεδο αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν την πολιτισμική ταυτότητα των ατόμων. Αυτό ακριβώς είναι το ζητούμενο. Να ερευνήσουμε δηλαδή πως και κατά πόσο επηρεάστηκε η πολιτισμική ταυτότητα των Κρητών από τους κατακτητές τους.

Για τον καθορισμό της έννοιας της πολιτισμικής ταυτότητας είναι σημαντικό ν' αναφερθούμε αρχικά στην έννοια του πολιτισμού. Κατά τον Βρετανό ανθρωπολόγο Έντ. Μπ. Τάϋλор, κουλτούρα ή πολιτισμός, με την ευρεία εθνολογική έννοια, είναι η ολότητα που περιλαμβάνει τη γνώση, τις πεποιθήσεις, την τέχνη, την ηθική, το δίκαιο, τα έθιμα και τις άλλες ικανότητες ή συνήθειες που αποκτήθηκαν από τον άνθρωπο ως μέλος της κοινωνίας (Cuche D. 2001, σελ. 33).

2.3 ΠΕΡΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Με τον όρο ταυτότητα εννοούμε «ένα σύνολο αναφοράς συγκείμενο από ανθρώπους, συνοδευόμενο από την “κεντρική ιδέα” του [...], το ειδοποιό πρόκριμα δηλαδή, βάσει του οποίου το σύνολο αυτό καταρτίζεται είτε τα στοιχεία του “αναγνωρίζονται” ως μέλη του και ιεραρχούνται». Οι ταυτότητες επομένως ανάγονται σε οργανωμένες ή άτυπες ομάδες ατόμων, οι οποίες συγκροτούνται με βάση τα κατηγορήματα που τα ίδια τα άτομα θέτουν στον εαυτό τους (αυτοπροσδιορισμός) ή που τους αναγνωρίζονται από τους άλλους (ετεροπροσδιορισμός). Ο όρος ταυτότητα έχει το ιδίωμα ή το χαρακτηριστικό να συγκεντρώνει τα επιμέρους στοιχεία ομάδων ή ατόμων, τα οποία τους προσδίδουν συγκεκριμένη υπόσταση. Καθώς είναι αναγκαίο συστατικό των ομάδων ή των ατόμων αυτές ή αυτά μέσω της ταυτότητας αυτοπροσδιορίζονται και αναγνωρίζονται. Επίσης, η κοινή ταυτότητα ενισχύει το συναίσθημα της ασφάλειας της διατήρησής της ομάδας από

10 Χιωτάκης Στ., Πολυπολιτισμικότητα: Ανάμεσα σε δύο εκδοχές και Ιδεότυπους (Τετράδια πολιτικής επιστήμης)

ενδεχόμενο κίνδυνο εξάλειψής της.¹¹ Αυτός θεωρείται ότι ήταν ο δυνατός κρίκος που κρατούσε ενωμένους τους κρητικούς, σε ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό, κάτω από τη σημαία της πολιτιστικής τους ταυτότητας. Παράγωγο στοιχείο της ταυτότητας είναι, ο ετεροπροσδιορισμός ή αυτοπροσδιορισμός του ατόμου μέσω αυτής. Έτσι, το άτομο ή η ομάδα αυτοπροσδιορίζεται μέσω συγκεκριμένων ομοιογενών στοιχείων. Παράλληλα, επιτυγχάνεται συνάφεια όταν δύο ή περισσότερες ταυτοτικές ομάδες έχουν ομοειδή στοιχεία.

Η πολιτισμική ταυτότητα δεν είναι κάτι που προϋπήρχε της συνάντησης με τον «άλλο» είναι το αποτέλεσμα αυτής της συνάντησης και το τέλος μιας διαρκούς διαδικασίας διυποκειμενικής επεξεργασίας που περιλαμβάνει τις ανάγκες που ωθούν άτομα και ομάδες αλλά και τους θεσμισμένους κανόνες που ρυθμίζουν αυτή τη δράση και περικλείει πάλι τους τρόπους με τους οποίους ενσωματώνονται οι συμβολικές αναφορές στις σχέσεις ατόμων και ομάδων. Στην κοινωνική γένεση των πολιτισμικών προτύπων, μέσα από τη συνύπαρξη πολλών αιτιών και αλληλεπιδράσεων, μπορεί κάποιοι παράγοντες σε ορισμένες εποχές να έχουν μια αποφασιστική και καταλυτική ή αντίθετα μια δευτερεύουσα σημασία.¹²

Αν οι επιμέρους διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες ή κοινότητες, εφόσον νιώθουν περιθωριοποιημένες και αδικημένες από το σύνολο της κοινωνίας, αρχίζουν να χρησιμοποιούν την πολιτισμική διαφορετικότητα τους ως βάση για να περιχαρακωθούν συναισθηματικά γύρω από την πολιτισμική τους ταυτότητα, συγκροτώντας έτσι ένα ξεχωριστό «εμείς» στις σχέσεις τους με τους άλλους, τότε πλησιάζουν περισσότερο στον τύπο του εκκοινοτισμού (Weber 1985:22, Kymlicka 2005:492). Έτσι φαίνεται ότι ανταπεξήλθε η κρητική κοινωνία στο πέρασμα των αιώνων για να διατηρήσει όσο το δυνατόν καθαρότερη την πολιτιστική της ιδιαιτερότητα.

Όταν τα κατηγορήματα αυτά είναι αντικειμενικά και άμεσα ελέγξιμα κάνουμε λόγο για *πραγματικές* ταυτότητες¹³. Αντίθετα, όταν τα κατηγορήματα που αποδίδονται στα μέλη μιας ομάδας είναι ιδεολογικού χαρακτήρα – συνεπώς υποκειμενικά και δύσκολα ελέγξιμα –

11 Ειδικότερα, η διεκδίκηση ταυτότητας από τους δηλώσαντες υπερασπιστές των κοινών καταβολών καταλήγει στη δημιουργία προνομιούχων ομάδων. Βλ. Z. Prynenty, «Πολιτισμική Ταυτότητα: Μεταξύ μύθου και Πραγματικότητας», στο *εμείς και οι άλλοι*, ΕΚΚΕ, εκδ. Γ.Δαρδάνος, σελ.49-50.

12 Χιωτάκης Στ. (1999) *Η πολυπολιτισμικότητα εναντίον της πολυπολιτισμικότητας* Ανοιχτοί παράγοντες της ανοιχτής κοινωνίας στο *Επιστήμη και Κοινωνία 1999*

13 Εφόσον μια πραγματική ταυτότητα συνοδεύεται από καταστατική κατοχύρωση τότε αναφέρεται ως *θεσμική* ταυτότητα.

οι αντίστοιχες ταυτότητες ονομάζονται *φαντασιακές*. Πραγματική ή φαντασιακή, η ταυτότητα μιας ομάδας καθίσταται αναγνωρίσιμη από τα μέλη της, αλλά και από τους άλλους, μέσω της *συμβολικής* ταυτότητας. Ο όρος αναφέρεται σε συγκεκριμένα συμβολικά σήματα – κώδικες και εκφραστικά μέσα παρα-λεκτικά (π.χ. προφορά) ή εξω-λεκτικά (π.χ. χειρονομίες) –, τα οποία εκπέμπονται από τα μέλη μιας ομάδας «ως εκδηλώσεις είτε ως συνειδητές και σκόπιμες δηλώσεις ταυτοτήτων (-ετεροτήτων)». Οφείλουμε, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι οι ταυτότητες δεν αποτελούν σταθερά και αμετάβλητα στοιχεία. Πρόκειται για νοητικές κατασκευές που διαμορφώνονται σταδιακά σύμφωνα με τις εκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές συνθήκες.

Αξιοσημείωτο είναι να αναφερθεί η σχέση των ταυτοτήτων με το χρόνο. Ενώ η ταυτότητα δημιουργείται σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή η διάρκειά της εξαρτάται από τους συνεχιστές- κληρονόμους της ομάδας. Η μακροβιότητα μιας ομάδας δημιουργεί την παράδοση. Ως παραδοσιακή ταυτότητα θεωρούμε αυτήν που επιβιώνει για ένα αιώνα περίπου, δια μέσου τριών γενεών κληρονόμων, αλλά και αυτήν που αναβιώνει αναγενόμενη ή επιβαλλόμενη και έχει επίκτητα ή εμφυτευμένα στοιχεία της φερόμενης παράδοσής της.¹⁴

Αποτέλεσμα της εμμονής στην παράδοση είναι και η δημιουργία των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Οι προτιμήσεις προς τη διατήρηση της παράδοσης των μελών της πολιτισμικής ταυτότητας είναι ανασταλτικός, αναχρονιστικός παράγοντας για την πολιτισμική εξέλιξη γενικότερα. Βέβαια ανάλογη βαρύνουσα σημασία στη διατήρηση-διαμόρφωση πολιτισμικής ταυτότητας, εκτός της παράδοσης, διαδραματίζει και η θέση ή η συμπεριφορά του Άλλου. Έτσι, σύμφωνα με τις ιστορικές συνθήκες τα μέλη προσαρμόζουν τα δεδομένα της πολιτισμικής τους ταυτότητας.¹⁵ Κατ' αυτό τον τρόπο, μέσα από το χωνευτήρι του χρόνου, άλλα έθιμα επιβίωσαν, άλλα όχι, είτε λόγω κοινωνικοοικονομικής αλλαγής, είτε λόγω αλλόθρησκων καταβολών.

Πολλοί υποστηρίζουν ότι, στα δεδομένα-στοιχεία μιας πολιτισμικής ταυτότητας συμβάλλουν κι οι θρησκευτικές δοξασίες ή ιδεολογίες. Στη χώρα μας συγκεκριμένα, που η

14 Στην παραδοσιακή- πολιτισμική ταυτότητα αξιοσημείωτο είναι ότι εμπλέκονται η ιστορική καταξίωση του εμείς με μεταφυσικές διαστάσεις που οδηγούν είτε στην αυτοεκτίμηση είτε στη ξενοφοβία. Βλ. Ν. Ιντζεσίλογλου, «Περί Κατασκευής Συλλογικών Ταυτοτήτων Το παράδειγμα της Εθνικής Ταυτότητας» στο *εμείς και οι άλλοι*.

15 Όταν ο Ι. Φαλμεράνερ αμφισβήτησε την αρχαιοελληνική καταγωγή των Ελλήνων η ελληνική ιστοριογραφία προσδιόρισε τη νεοελληνική ταυτότητα. Βλ. Ν. Ροτζώκος «Η νεοελληνική εθνική ιδεολογία και η εθνική ιστοριογραφία» στο συλλογικό τόμο *Ελληνική ιστορία- Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία* ΕΑΠ. Πάτρα 1999, σελ.220-221.

θρησκεία διαδραματίζει ρόλο ταυτόσημου με το έθνος, προσδιορίζονται μέσω αυτής η έννοια της ύπαρξης τόσο του έθνους όσο και των ατόμων που το απαρτίζουν.

2.4 ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Κάθε άνθρωπος μπορεί να συμμετέχει ταυτόχρονα σε πολλά και διαφορετικά κοινωνικά σύνολα, όπως είναι η οικογένεια, η φυλή, η θρησκεία, μια πολιτική παράταξη κλπ. Ανάλογα με τις διαδικασίες και τα κριτήρια συγκρότησης αυτών των κοινωνικών συνόλων διαφοροποιούνται και τα στοιχεία εκείνα που προσδιορίζουν τη συλλογική ταυτότητα μιας ομάδας: «δημιουργείται έτσι [...] ένα πολύπλοκο σύστημα πολλαπλών ατομικών και συλλογικών ταυτίσεων και σχέσεων ταυτότητας»¹⁶. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η πολιτισμική ταυτότητα του κάθε ατόμου εδράζεται, αφενός, στα στοιχεία εκείνα που περικλείει η ιδιότητά του ως μέλος μιας ομάδας και, αφετέρου, στις ατομικές ιδιαιτερότητές του. Επομένως, όταν «στρεφόμαστε να μελετήσουμε την ταυτότητα των μελών μιας κοινωνίας, στο συνολικό και πολιτισμικό της επίπεδο, [...] ουσιαστικά σε τελευταία ανάλυση καλούμαστε να μελετήσουμε τις κεντρικές αντιλήψεις, τα κεντρικά σχήματα και ταυτόχρονα τρόπους σκέψης και πράξης, μέσω των οποίων συντίθεται και μεταβάλλεται η εν λόγω ταυτότητα»

Η κατασκευή, ωστόσο, της πολιτισμικής ταυτότητας δεν είναι αποτέλεσμα αυθόρμητης πράξης, αλλά συνειδητής επιλογής που οφείλεται στην προσπάθεια νομιμοποίησης και διαφοροποίησής της έναντι των άλλων.¹⁷ Η βάση, επάνω στην οποία οικοδομείται αυτή η πολιτισμική ταυτότητα, είναι η ύπαρξη μιας κοινής και μακρόχρονης παράδοσης. Μέσω αυτής εκφράζεται, επιβεβαιώνεται και εν μέρει συγκροτείται η συλλογική ταυτότητα ενός λαού. Από την άλλη, η διατήρηση αυτής της παράδοσης – και κατ' επέκταση της πολιτισμικής ταυτότητας «επαφίεται αποκλειστικά στη φαντασιακή επιβίωση και γονιμότητα της ομάδας που την κατέχει και στη γνώση, θέληση και δύναμή της να τη διασώσει και να την καλλιεργήσει»

Ωστόσο η πολιτισμική ιδιαιτερότητα εμφανίζεται πιο έντονη σε καιρούς ανθρωπογεωγραφικών ανακατατάξεων. Υπό την σκέπη του ιδεολογικού ρομαντισμού, που οδήγησε στην δημιουργία των εθνικών κρατών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι., το νέο ελληνικό

16 Ιντζεσίλογλου Ν., «Περί κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο: Κωνσταντοπούλου κ.ά.

17 Με άλλα λόγια, «το νόημα της πολιτιστικής ταυτότητας μιας κοινότητας έγκειται όχι στο τι επιβεβαιώνει αλλά στο πώς απαρνιέται και μετασχηματίζει την πολιτιστική ταυτότητα μιας άλλης, γειτονικής κοινότητας»- βλ. Πασχαλίδης Γ., «Η πολιτισμική ταυτότητα ως δικαίωμα και ως απειλή. Η διαλεκτική της ταυτότητας και η αμφιθυμία της κριτικής», στο: Κωνσταντοπούλου κ.ά..

κράτος βρέθηκε μπροστά στην ανάγκη ορισμού της εθνικής και πολιτισμικής του ταυτότητας, η οποία θα θεμελιωνόταν σε μια ισχυρή ιστορική παράδοση με βασικά σημεία αναφοράς τον αρχαίο ελληνικό και τον βυζαντινό πολιτισμό. Χρησιμοποιήθηκε έτσι ο όρος ελληνικότητα για να περιγράψει μια «θεωρητική ταυτότητα, κοντολογίς μια αφηρημένα [sic] φόρμα, ένα[ς] ιστορικό[ς] τύπο[ς], στον οποίο κάθε περίοδος της ιστορίας, κάθε μεταγενέστερη έκφραση του γένους, όφειλε να χωρεί και να επαληθεύεται»¹⁸

Αναλυτικότερα, το νέο εθνικό κράτος οδηγήθηκε στην κατασκευή μιας εθνικής ταυτότητας, η οποία θα αποτελούσε το συμβολικό και ιδεολογικό του υπόβαθρο και θα λειτουργούσε ως μέσο νομιμοποίησης και συνοχής της νέας αστικής κοινωνίας. Αυτό επιτεύχθηκε, κατά μεγάλο μέρος, μέσω της οριοθέτησης και τυποποίησης μιας ιδιαίτερης εθνικής παράδοσης, η οποία θα χρησιμοποιούνταν ως αποκλειστικό και κρυσταλλωμένο ιδεολόγημα¹⁹.

Η δημιουργία των εθνικών κρατών κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας εθνών που κινδύνευαν να χαθούν, στα πλαίσια των μέχρι τότε πολυεθνικών αυτοκρατορικών συστημάτων, (όπως ήταν η αυτοκρατορία του Ναπολέοντα και η Οθωμανική αυτοκρατορία), καθώς και την ανάγκη για τη δημιουργία νέων γεωπολιτικών ορίων, (ανεξάρτητων δηλαδή εθνικών κρατών), μέσα από τις αρχές που διακήρυξε η Γαλλική επανάσταση. Η τελευταία, διέδωσε στους λαούς την έννοια της αυτοδιάθεσης και της εθνικής συνείδησης, δηλαδή του εθνικισμού, που προσέλαβε διάφορες μορφές ανάλογα με τις συνθήκες στις οποίες διαμορφώθηκε. Μία μορφή από αυτές ήταν ο κρατικός και πολιτισμικός εθνικισμός. Αυτός ο εθνικισμός εξέφραζε την ανάγκη για διατήρηση της εθνικής ιστορικής μνήμης, τη διάδοση και συντήρηση του πολιτισμού μιας εθνικής κοινότητας, με κοινή ταυτότητα, γλώσσα και κουλτούρα²⁰. Δηλαδή, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά προηγούνται της δημιουργίας του έθνους, ενώ τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά καθορίζουν το «έθνος» ανεξάρτητα από τη θέληση μεμονωμένων ατόμων, στη βάση των κοινών γνωρισμάτων. Ο εθνικισμός, όπως προαναφέραμε, είναι εκείνη η σύγχρονη ιδεολογία που νομιμοποιεί την πολιτική με πολιτισμικά επιχειρήματα, τα οποία αντλεί από το παρελθόν.

18 Γεωργουσόπουλος Κ., «Ελληνικότητα και θέατρο», στο Δ.Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Εστία, Αθήνα 1983, σ. 206.

19 Βλ. Τσουκαλάς Κ., *Παράδοση και εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα*, στο: Δ.Γ. Τσαούση (επιμ.)

20 J Μαράτου-Αλιφάντη Λ., Γαληνού Π., "Πολιτισμικές ταυτότητες: από το τοπικό στο παγκόσμιο;" στο Κωνσταντόπουλος, Χ., Μαράντου-Αλιφάντη, Λ, Γερμανός, Δ., κ.α., *Εμείς και οι Άλλοι*: Αναφορές στις τάσεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999, 110

Αυτό επιτεύχθηκε, κατά μεγάλο μέρος, μέσω της οριοθέτησης και τυποποίησης μιας ιδιαίτερης εθνικής παράδοσης, η οποία θα χρησιμοποιείτο ως αποκλειστικό, συμβολικό και παγιωμένο ιδεολογικό υπόβαθρο. Η συμβολική και ιδεολογική αυτή χρήση του παρελθόντος, που εμφανίζεται έντονα στο πλαίσιο της εμφάνισης των νέων κρατών, έχει τη μορφή του *μύθου* μίας κοινής καταγωγής και σύνδεσης με μία αρχική ταυτότητα και αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό του εθνικού κράτους καθώς ενισχύει και διαμορφώνει μία κοινή συνείδηση.

Σε αυτό το σημείο όμως εγείρονται ζητήματα νομιμοποίησης όσον αφορά στη διαμόρφωση καθεαυτή. Κατά πόσο είναι πολιτικά και ηθικά δέουσα η διαμόρφωση της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας ενός έθνους; Στη διαδικασία της εθνογένεσης και της συγκρότησης εθνικών κρατών πολλές διάλεκτοι χάθηκαν, μικρές εθνότητες καταπιέστηκαν και αφομοιώθηκαν σε ευρύτερες εθνικές ομάδες, ενώ οι μικροί λαοί μπορούσαν να επιβιώσουν μόνο αν αποδέχονταν την υποτέλεια τους σε μια ευρύτερη ενότητα. Άλλα έθνη πάλι διαμορφώθηκαν εκ του μηδενός, καθώς ήταν κατακερματισμένα σε πολυεθνικές ομάδες²¹

Θα μπορούσαμε με αφορμή τα πιο πάνω παραδείγματα να ισχυριστούμε πως τέτοιου είδους εθνικές κατασκευές δεν προάγουν την ενότητα, ενώ παράλληλα δε δίνουν τη δυνατότητα για τη διαιώνιση πολυπολιτισμικών χαρακτηριστικών.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε ότι αυτή η προσπάθεια για ομοιομορφία και ομοιογένεια των διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων των εθνικών κρατών, δεν είναι μία κατασκευή που εξυπηρετεί τις εδαφικές σκοπιμότητες, αφού ο εθνικισμός ως ιδεολογία του εθνικού κράτους που αποβλέπει στην πολιτισμική ομοιογένεια και ενότητα, διαφέρει ριζικά από τις εθνοτικές διεκδικήσεις, είναι όμως μία κατασκευή που δύναται να διαμορφωθεί και να χρησιμοποιηθεί από άτομα και φορείς για να εξυπηρετήσει θεσμούς και συμφέροντα για τη νομιμοποίηση μίας νέας ανερχόμενης και σύγχρονης αστικής κοινωνίας.

Υπό αυτές τις συνθήκες, τα στοιχεία εκείνα που επιλέχθηκαν να συμπεριληφθούν κάτω από την ομπρέλα του γενικού όρου 'ελληνικότητα' απείχαν μακράν του να αντιπροσωπεύουν μια πραγματική ταυτότητα του σύγχρονου ελληνισμού. Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Κ. Γεωργουσόπουλου: «Η περιπέτεια του χώρου, οι συγκυρίες και οι διασταυρώσεις με άλλους πολιτισμούς δημιούργησαν αρχικά μια ποικιλία μορφών και

21 Μόνο το 2.5% των κατοίκων της Ιταλικής Χερσονήσου υπολογίζεται ότι μιλούσε την ιταλική διάλεκτο που καθιερώθηκε ως επίσημη γλώσσα της Ιταλίας, το 1860. Στην εναρκτήρια συνεδρίαση του Κοινοβουλίου ο βουλευτής Μάσιμο ντ' Αζέλιο σχολίασε: "[...]Φτιάξαμε την Ιταλία, τώρα πρέπει να φτιάξουμε και τους Ιταλούς [...]" Βλ.: Ράπτης, Κ...

ιδεών χωρίς εστιασμό, ύστερα μια πληθωρική συσσώρευση και στη συνέχεια με τους νόμους της επιλογής, της αφομοίωσης και της απόρριψης μια κατάσταση, αν θέλετε μια ποιότητα, όχι πάντως μια ταυτότητα»

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, δημιουργήθηκαν είτε φολκλορικές, κυρίως, αναβιώσεις εθνικών δρωμένων, τα οποία ενείχαν τον χαρακτήρα του τριφυούς, στα πλαίσια του λαϊκού πολιτισμού, είτε ανασυνθέσεις δρωμένων που βασίζονταν στις συνιστώσες του πρωτογενούς τελετουργικού δρωμένου, στα πλαίσια της υψηλής τέχνης. Και στις δύο περιπτώσεις τα δρώμενα δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν ως πρωτογενή, καθώς έχουν αποβάλλει τον χαρακτήρα του λαϊκού δημιουργήματος και έχουν υιοθετήσει μια ιδεολογική διάσταση από την οποία λείπουν τα οικεία πολιτισμικά συμφραζόμενα. Από την άλλη, ακόμα και σε εκφράσεις του τριφυούς με πρωτογενή χαρακτήρα, όπως είναι λ.χ. τα παραδοσιακά γλέντια της ελληνικής επαρχίας, έχουν χαθεί η αμεσότητα, η οικειότητα, οι συνήθειες, τα πειράγματα και πολλά άλλα που θεωρούνταν αυτονόητα και απαραίτητα και αποτελούσαν τα συνδετικά συστατικά των μελών της κλειστής κοινωνίας.

Από την άλλη πλευρά, όταν στη σύγχρονη εποχή μιλάμε για πολιτισμική ταυτότητα, «αναφερόμαστε στην πραγματικότητα όχι τόσο σε μια κληρονομούμενη παράδοση (διότι η κληρονομιά αυτή τείνει να γίνει όλο και πιο οικουμενική), αλλά σε μια βιωμένη παράδοση», σε έναν συγκεκριμένο, δηλαδή, τρόπο ζωής.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα οποιασδήποτε δυτικής κοινωνίας, μεταξύ αυτών και της Ελλάδας, υπόκειται σε μια καθολική κρίση, «μια κρίση που συνδυάζει μια σαρωτική πολιτιστική ομογενοποίηση, την αποικοδόμηση παραδοσιακά συνεκτικών πολιτιστικών κοινοτήτων, αλλά και την παγκόσμια εξάπλωση μιας πολιτικής επίμονης και ενίοτε επιθετικής πολιτισμικής διαφοροποίησης». Υπό αυτές τις συνθήκες είναι άτοπο να μιλάμε για πραγματική ταυτότητα κάθε επιμέρους κοινωνίας.

2.5 ΣΥΝΟΨΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κάθε άνθρωπος μπορεί να συμμετέχει ταυτόχρονα σε πολλά και διαφορετικά κοινωνικά σύνολα, όπως είναι η οικογένεια, η φυλή, η θρησκεία, μια πολιτική παράταξη κλπ. Η κατασκευή, (στην περίπτωση που αποδεχόμαστε ότι πρόκειται για κατασκευή), της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας δεν είναι αποτέλεσμα αυθόρμητης πράξης, αλλά συνειδητής επιλογής που οφείλεται στην προσπάθεια νομιμοποίησης και διαφοροποίησης έναντι των

«άλλων».²² Η βάση, επάνω στην οποία οικοδομείται αυτή η πολιτισμική ταυτότητα, είναι η ύπαρξη μιας κοινής και μακρόχρονης παράδοσης. Μέσω αυτής εκφράζεται, επιβεβαιώνεται και εν μέρει συγκροτείται η συλλογική ταυτότητα ενός λαού. Παράλληλα η ιδιότητα του πολίτη και οι πολιτικές ελευθερίες αποτελούν σημαντικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας. Παρά τα αρνητικές όψεις που ασφαλώς δημιουργούνται από τη διαμόρφωση μίας κοινής πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η δημιουργία τους είναι μοιραία, ένα απαραίτητο συστατικό της δομής των σύγχρονων αστικών, καπιταλιστικών κοινωνικών και ως εκ τούτου δύναται να νομιμοποιηθεί και ηθικά.

Αναφερόμενοι στην πολιτισμική ταυτότητα αντιληφθήκαμε ότι παραπέμπει σε μια βιωμένη παράδοση. Όπως η ιστορία των κοινωνιών είναι μια ιστορία ανταλλαγών, δανείων και αμοιβαίου εμπλουτισμού έτσι και η πολιτισμική ταυτότητα είναι μια σύνθεση από στοιχεία που ανευρίσκονται και αλλού. Παρόλη την προσπάθεια των πολιτιστικών συλλόγων να τονώσουν και να αναβιώσουν παραδοσιακούς θεσμούς και έθιμα τα πανηγύρια μας κατέληξαν δημοτικοφανή αφού ακούγονται σε αυτά όλα τα είδη μουσικής και χορεύονται όλοι ανεξαιρέτως οι χοροί μοντέρνοι, λαϊκοί και δημοτικοί ένδειξη που φανερώνει ότι η κοινωνία μας βρίσκεται σε μεταβατικό στάδιο. Βέβαια, τα παραδοσιακά έθιμα έχουν μετατραπεί σε φολκλωρικά δρώμενα²³ με αναβιωτική πρόθεση και ευτυχώς για τη χώρα μας όχι εμπορική αφού θεωρείται ακόμη ασέβεια κάτι τέτοιο. Όλα αυτά τα δρώμενα είτε επιβιώσεις, είτε αναβιώσεις έχουν την συμβολική ή φανταστική ταυτότητα.

Συνοπτικά, οριοθετήσαμε την ταυτότητα, με τις συνιστώσες που την απαρτίζουν και αντιληφθήκαμε την ανάγκη του ανθρώπου να προσδιορίζεται μέσω αυτής. Είναι σαφές ότι, όπως όλοι οι πολιτισμοί δεν είναι αυτόνομοι αλλά δανείζονται αενάως στοιχεία από άλλους, έτσι και ο σημερινός κρητικός πολιτισμός παρουσιάζει ρίζες εμφανείς από τον αρχαίο αλλά εμπεριέχει και στοιχεία από τις αντίπερα όχθες του πολιτισμικού γίνεσθαι. Η αναπόφευκτα πολυπολιτισμική κοινωνία που βιώνουμε σήμερα είναι δυναμικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της νέας κρητικής ταυτότητας με αποτέλεσμα τη μίξη ελληνικών-κρητικών και ξένων πολιτισμικών ταυτοτήτων.

22 Πασχαλίδης Γ., Η πολιτισμική ταυτότητα ως δικαίωμα και ως απειλή. Η διαλεκτική της ταυτότητας και η αμφιθυμία της κριτικής, στο: Κωνσταντοπούλος, Χ., Μαράντου-Αλιφάντη, Α, κ.ά..

23 Η Τ. Buckland κρίνοντας την έως τότε θεωρία της Cecil Sharp προτείνει μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση του φολκλωρικού όπου εκτός από παραδοσιακό να θεωρείται και λαϊκό δημοφιλές. στο «Definitions of Folk Dance: Some Explorations, *Folk music Journal* IV, 4, 1983, σελ.317.

3. ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

3.1 ΣΥΖΕΥΞΗ ΕΝΕΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Το φυσικό περιβάλλον της Κρήτης και ο χαρακτήρας των κατοίκων της, με όλα τα πολιτιστικά στοιχεία που αυτός περιείχε, επέδρασαν άμεσα στους Ενετούς που μετακόμισαν στο νησί. Ήδη από τα τέλη του 13ου αι., μνημονεύονται και επιγαμίες μεταξύ Ελλήνων και ενετών. Η σύσφιγξη των σχέσεων έγινε εντονότερη από τα μέσα του 16ου αι., οπότε και αμβλύνονται οι θρησκευτικές διαφορές²⁴, επέρχεται οικονομική εξίσωση Κρητικών και ξένων, κυρίως στις πόλεις, και η μητροπολιτική Βενετία στρέφεται προς τον ντόπιο πληθυσμό και τον υπολογίζει πολιτικά, λόγω του ανερχόμενου τουρκικού κινδύνου. Η μακρόχρονη ειρηνική συμβίωση είχε ως αποτέλεσμα ένα γόνιμο πολιτιστικό διάλογο, που κατέληξε προοδευτικά σε μια κοινή πολιτιστική έκφραση, την ιταλοκρητική.

Η Κρήτη, ήταν φορέας βυζαντινής παράδοσης που το 16ο αι., απορροφούσε αναγεννησιακούς κραδασμούς, αφομοίωνε τα «εύπεπτα» στο χαρακτήρα της στοιχεία, τα αναδημιουργούσε και τελικά τα χρησιμοποιούσε και παρέδιδε, με τον δικό της κρητικό τρόπο. Η Κρήτη διατηρούσε τη μνήμη της Πόλης, αποδεσμευμένη όμως από την κηδεμονία της αλωμένης βυζαντινής πρωτεύουσας, στράφηκε προς άλλες κατευθύνσεις, δυτικές και κυρίως ιταλικές. Συνεκτικός δεσμός της Κρητικής αστικής κοινωνίας με την αναγεννώμενη αστική της Βενετίας, ήταν η ελληνική γλώσσα. Πέραν της γοητείας που αυτόνομα διαθέτει η ελληνική γλώσσα, ως εργαλείο γνώσης και στοιχείο επιπέδου μόρφωσης εκείνη την εποχή σε ολόκληρη την Ευρώπη, οι ίδιοι οι Ενετοί της Κρήτης μιλούσαν το 16ο αι., μόνο ελληνικά ή τουλάχιστον μια μορφή ελληνικής γλώσσας εμπλουτισμένη με ελληνοποιημένα ιταλικά. Σε πολλές εκθέσεις αξιωματούχων από τη Βενετία παρουσιάζεται η γλωσσική αφομοίωση και η θρησκευτική διάβρωση των παλαιών βενετικών οικογενειών.²⁵ Το 1584, ο Giulio Garzoni

24 Η αναθεώρηση από τον 16ο αιώνα της θρησκευτικής πολιτικής της Βενετίας, που αποσκοπούσε στον προσεταιρισμό των υπηκόων της για την αποτροπή της τουρκικής απειλής, καθώς και η χειραφέτηση των παραγωγικών τάξεων, με την επικράτηση οικονομικού και κοινωνικού περιβάλλοντος ανάλογου με αυτό που χαρακτήριζε την ίδια εποχή τις ιταλικές πόλεις, οδήγησαν προοδευτικά στην ειρηνική συνύπαρξη του ελληνικού με το ξένο στοιχείο. Καρπός της μακρόχρονης αυτής συμβίωσης ήταν η σύζευξη των δύο πολιτιστικών παραδόσεων που βεβαιώνεται περίτρανα από την υψηλής ποιότητας τέχνη της εποχής. Η τουρκική κατάκτηση διέκοψε οριστικά τη διαδικασία του κοινού αυτού πολιτιστικού γίγνεσθαι με φορείς τα μέλη της κρητικής κοινωνίας.

25 Ο Ιάκωβος Foscarini γράφει ότι οι παλιοί Ενετοί «έχουν ξεχάσει εντελώς την ιταλική γλώσσα και, επειδή δεν υπάρχει σε κανένα χωριό του νησιού η δυνατότητα να λειτουργηθούν σύμφωνα με το λατινικό δόγμα, είναι αναγκασμένοι μένοντας στο χωριό...να βαφτίζουν τα παιδιά τους, να παντρεύονται και να θάβουν τους νεκρούς τους, σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα και τα ελληνικά έθιμα. Και αυτοί είναι οι Βενιέρηδες, οι Μπαρμπαρίοι, οι Μοροζίνηδες, οι Μπόνοι, οι Φοσκαρίνηδες, οικογένειες σε όλα ελληνικές...».

διαπιστώνει ότι οι Βενετοί της Κρήτης μπορούσαν να ονομάζονται Έλληνες. Οι Ενετοί σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις και τις γραπτές μαρτυρίες θεωρούσαν πατρίδα τους την Κρήτη, γλώσσα τους την ελληνική και έθιμα καθαρά κρητικά. Απ' την άλλη στη Βενετία είχε συγκεντρωθεί μετά την άλωση της πόλης, πλήθος Ελλήνων, όπου μεταβίβασαν τις γνώσεις τους, τις επιχειρήσεις τους και τους πόθους τους. Αισθανόταν ασφαλής κάτω από την προστατευτική εξουσία της Βενετίας, χριστιανικού κράτους, ικανού να αναλάβει τον αγώνα κατά των Τούρκων. Η ιδεολογική αυτή ροπή παρατηρήθηκε σε ευρύ κύκλο Ελλήνων και Ιταλών ανθρωπιστών. Το 1461 ο Φραγκίσκος Φίλελφος ονόμαζε τη Βενετία, πόλη των πόλεων («urbs urbium»), ονομασία με την οποία ήταν γνωστή η Κωνσταντινούπολη. Το 1468 ο Βησσαρίων δήλωνε ότι θεωρούσε πατρίδα του τη Βενετία, δεδομένου ότι ήταν «ένα άλλο Βυζάντιο». Η Βενετία, μετά την πτώση του Βυζαντίου είχε εξελιχθεί σε κέντρο ελληνικών γραμμάτων. Βασικό κύτταρο αυτού του κέντρου εξελίχτηκαν Κρητικοί.

3.2 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ

Η Κρήτη κατά τους μεσαιωνικούς και νεότερους χρόνους δοκίμασε τρεις μακρές περιόδους ξένης κατοχής, αυτό οφείλονταν στην εξέχουσα θέση της στο σταυροδρόμι των τριών ηπείρων. Ο εκχριστιανισμός του ελληνικού πολιτισμού υπήρξε παράδειγμα μιας εποικοδομητικής αλληλεπίδρασης από το Βυζάντιο. Η Κρήτη έπαψε ουσιαστικά να ανήκει στη βυζαντινή αυτοκρατορία από τις παραμονές της τέταρτης σταυροφορίας. Στο Βυζάντιο η επικρατούσα γλώσσα ήταν η ελληνική και η βασική εκπαίδευση ήταν σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένη με την Εκκλησία. Οι νέοι μάθαιναν τα πρώτα γράμματα από ιδιωτικούς δασκάλους, συνηθέστατα ιερωμένους, ή φοιτούσαν σε σχολεία που λειτουργούσαν σε μοναστήρια ή ήταν εξαρτημένα από την Εκκλησία. Έτσι φαίνεται να είχαν τα πράγματα και στην Κρήτη.²⁶

26 Η διμερής μόρφωση των Κρητικών τους επέτρεπε να βρίσκονται σε συνεχή επαφή με το πνευματικό κλίμα που επικρατούσε στην αναγεννησιακή Ευρώπη. Τα παιδιά των αστικών και αρχοντικών οικογενειών συνέχιζαν τις σπουδές τους στις πανεπιστημιακές σχολές των ιταλικών πόλεων και γύριζαν στην πατρίδα ως «ντοτόροι της λέτζας», «αβοκάτοι» ή «αβογαδόροι» και «ντοτόροι της μεδισίνας». Από τους φοιτητές που μνημονεύονται στα μητρώα εγγραφής του πανεπιστημίου της Πάντοβας του 17ου αιώνα αναφέρονται ενδεικτικά ο Παύλος Κασιμάτης, ο Γεώργιος Γαβαλάς, ο Ιωάννης Πορφύριος, ο Θεόδωρος Ράλλης, ο Ιωάννης Σκορδίλης και ο Γεώργιος Βιδάλης. Απόφοιτος ιταλικού πανεπιστημίου ήταν εξάλλου ο γιατρός Ιωάννης Χαρτοφύλακας, ανακαινιστής της μονής της Ζωοδόχου Πηγής Χρυσοπηγής, ο οποίος έλαβε την κρητική ευγένεια το 1608 έναντι των υπηρεσιών του στη διάρκεια επιδημίας πανούκλας, καθώς και ο διαπρεπής δικηγόρος των Χανίων Ιωάννης Μουρμούρης, στον οποίο αφιέρωσε ο Χορτάτζης την Ερωφύλη του. Εξοικειωμένοι με τα αγαθά του ιταλικού πολιτισμού, οι Κρητικοί αυτοί σπουδαστές συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της πνευματικής ζωής των κρητικών πόλεων. Ήδη κατά τα ιταλικά πρότυπα ιδρύθηκε το 1637 σωματείο λογίων με σκοπό την καλλιέργεια των γραμμάτων.

Η επίδραση του βενετικού πολιτισμού στην Κρήτη υπήρξε καρποφόρα με αποκορύφωση τα τελευταία κυρίως 100 χρόνια της κυριαρχίας της, ιδιαίτερα στους τομείς της ζωγραφικής και της ποίησης (δραματικής, ποιμενικής και αφηγηματικής). Η Βενετία λειτούργησε ως διάυλος για τη διάδοση των επιτευγμάτων της ιταλικής Αναγέννησης στην Κρήτη όπου είναι ο κατεξοχήν χώρος συνάντησης της Δύσης με την ελληνική Ανατολή. Οι πολιτισμικές και πνευματικές παραδόσεις της Κρήτης στις αρχές της βενετικής περιόδου είναι ουσιαστικά οι παραδόσεις του Βυζαντίου. Οι Έλληνες που υπέφεραν ουσιαστικά από τη σκληρή εκκλησιαστική πολιτική της Βενετίας και την πολιτική και οικονομική καταπίεση, συνέχισαν να ταυτίζονται τις θρησκευτικές και πολιτισμικές τους παραδόσεις με εκείνες του Βυζαντίου. Η γνώση ανάγνωσης και γραφής ήταν αρχικά σε χαμηλά επίπεδα. Τα πρώτα υγιή σημάδια μιας δημόσιας λογοτεχνίας εμφανίζονται στις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αιώνα. Ποσοτικά η πρώιμη κρητική λογοτεχνία ήταν αρκετά φτωχή σε σύγκριση με τις άλλες δυτικοευρωπαϊκές λογοτεχνίες. Την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη η εκπαίδευση συνεχίζει να σχετίζεται με την παράδοση του Βυζαντίου²⁷.

Η δίγλωσση εκπαίδευση των κρητικών τα φράγγικα (λατινικά-ιταλικά) και ρωμαίικα (αρχαία και νέα ελληνικά) ήταν προφανώς προτέρημα των οικονομικά εύρωστων τάξεων. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης στο νησί κατέφυγαν αρκετοί λόγιοι πρόσφυγες όπου αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη άνθηση στα φιλολογικά γράμματα. Τον 15ο και 16ο αιώνα οι λόγιοι της Κρήτης πληθαίνουν σημαντικά, με διακρίσεις μέσα στο νησί αλλά και στην Ευρώπη. Πρόκειται για μια ολόκληρη σειρά προσωπικοτήτων, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση της ελληνικής παιδείας στη Δύση, ως δάσκαλοι των ελληνικών γραμμάτων, ως εκδότες ελληνικών κειμένων και ως τυπογράφοι. Στα χρόνια μετά την Άλωση οι σχέσεις μεταξύ ελλήνων και βενετών αμβλύνονται και δημιουργείται ένα κλίμα συνεργασίας και μεγαλύτερης κατανόησης. Οι θρησκευτικές διαμάχες κοπάζουν μέσα σε ένα κλίμα που αστικοποιείται εκτοπίζοντας ως εκ τούτου τη μεσαιωνική θρησκοληψία. Νέα εποχή ξεκινάει για τη Κρήτη, εκείνη της Αναγέννησης. Η φοίτηση στο σχολείο ήταν δωρεάν. Το σχολείο αυτό δεν το είδαν με καλό μάτι οι έλληνες εξαιτίας της

27 Στις πόλεις δίδασκαν ιδιώτες, είτε λαϊκοί είτε κληρικοί ως οικοδιδάσκαλοι με μικρό αριθμό μαθητών. Οι διδάσκαλοι αυτοί αναλάμβαναν, υπογράφοντας μερικές φορές σχετική συμβολαιογραφική πράξη, να διδάξουν τους μαθητές τους τα πρώτα γράμματα γραφή και ανάγνωση, επί πληρωμή. Κατά κανόνα όμως οι κρητικοί κατέφευγαν στους ιερωμένους όπου δίδασκαν συνήθως σε κάποια μονή, κυρίως στη ύπαιθρο, με ή χωρίς αμοιβή.

φιλενωτικής του δράσης. Το γεγονός όμως ότι το σχολείο αυτό λειτούργησε σε όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα δείχνει ότι η έφεση για μόρφωση ήταν ισχυρότερη από τις θρησκευτικές αναστολές.

Σιγά σιγά ο θεσμός διευρύνεται από την Καθολική Εκκλησία. Η ανάγκη για την εκπαίδευση νεαρών κληρικών ικανών να επανδρώσουν την Καθολική Εκκλησία δημιουργεί θέση διδασκάλου στη αρχιεπισκοπή για να διδάσκονται οι κληρικοί τα βασικά στοιχεία της λατινικής γλώσσας και φιλολογίας. Η παραπάνω εκπαίδευση ήταν δωρεάν. Συνήθως οι διδάσκαλοι της λατινικής και της ιταλικής ήταν καθολικοί, ιερωμένοι ή μη, ενώ της ελληνικής ήταν ορθόδοξοι.

Ένας αξιοσημείωτος αριθμός εγγραμμάτων παρατηρείται στο Χάνδακα από το 16ο αιώνα και εξής, όχι μόνο από τα πλουσιότερα κοινωνικά στρώματα αλλά και από τα λαϊκά. Μετά τη βασική ή και μέση εκπαίδευση που μπορούσε να παράσχει το νησί, όσοι επιθυμούσαν να συνεχίσουν σε ανώτερες σπουδές έπρεπε να μεταβούν στην Ευρώπη. Ο προσφιλέστερος τόπος για τους Κρητικούς ήταν η Πάντοβα ή η Ρώμη. Όταν επέστρεφαν στην Κρήτη μετέδιδαν τις γνώσεις στους συντοπίτες τους, το ίδιο συνέβαινε και με τους Βενετούς αξιωματούχους, αλλά και τους λόγιους που επισκέπτονταν τον τόπο. Όλοι οι παραπάνω ενίσχυαν την πνευματική και την πολιτισμική ζωή του νησιού. Η μόρφωση αποτελούσε πλέον εγγύηση για την εξασφάλιση μεγαλύτερων εισοδημάτων και καλύτερων όρων διαβίωσης, ήταν συνεπώς παράγοντας κοινωνικής ανάδειξης και ανέλιξης. Το κοινωνικοοικονομικό αυτό αντίκρισμα της μόρφωσης οδήγησε σε βελτίωση, σε σύγκριση με παλαιότερες εποχές, των συνθηκών της εκπαίδευσης στις κρητικές πόλεις, και έδωσε το ερέθισμα στους κρητικούς, από τα μέσα κυρίως του 16ου αιώνα να επιδιώκουν μόρφωση ανωτέρου επιπέδου.²⁸

Η ίδρυση των ακαδημιών αυτών μας παραπέμπει σε ένα υψηλό επίπεδο πνευματικής και πολιτισμικής δραστηριότητας στις κρητικές πόλεις του 16ου και 17ου αιώνα²⁹. Μέσα από τις ποικίλες συμβάσεις μαθητείας των δικαιοπρακτικών εγγράφων ανανακλάται ότι

28 Όλα τα δημόσια σχολεία που λειτούργησαν στην Κρήτη ήταν χωρίς εξαίρεση σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης που δεν εξασφάλιζαν στους μαθητές ανθρωπιστική μόρφωση αλλά μόνο την ικανότητα της ανάγνωσης και της γραφής. Η απόκτηση ανώτερης μόρφωσης ήταν θέμα ατομικής πρωτοβουλίας καθώς επίσης και η αναζήτηση των κατάλληλων δασκάλων.

29 Αξίζει να αναφερθούμε και στις λογοτεχνικές λέσχες, τις λεγόμενες ακαδημίες που λειτούργησαν σε τρεις κρητικές πόλεις: Το Ηράκλειο, το Ρέθυμνο και τα Χανιά. Η πρώτη ήταν η ακαδημία των Vini, ιδρύθηκε στο Ρέθυμνο το 1562 από τον Francesco Barozzi. Η ακαδημία των Stivaganiti, ιδρύθηκε στο Χάνδακα από τον Ανδρέα Κορνάρο στα 1591 και πιστεύεται ότι ο ποιητής Βιτζέντζος Κορνάρος ήταν αδερφός του Ανδρέα και φοίτησε κι ο ίδιος στην παραπάνω ακαδημία. Στα Χανιά ιδρύθηκε η ακαδημία των Sterili, γύρω στα 1632.

εκτός από την εκμάθηση της ανάγνωσης και της γραφής, από τους γραμματοδιδασκάλους, υπήρχαν και διδάσκαλοι με ειδικές γνώσεις, όπως της μουσικής, της ξιφασκίας, της λογιστικής, της εμπορικής αλληλογραφίας, της πρακτικής ιατρικής, της φαρμακοποιίας κ.ά.

Μέσα από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα μας δίνεται επίσης η δυνατότητα διαπίστωσης της έκτασης του αλφαριθμητισμού των κατοίκων του νησιού. Η δυνατότητα του γράφειν επεκτείνονταν όλο και περισσότερο και προς τις λαϊκότερες τάξεις όσο προχωράμε προς τα τέλη της Βενετικής κατάκτησης. Όλο και περισσότεροι οι κάτοικοι της υπαίθρου μπορούσαν να προσυπογράψουν στις συναπτόμενες δικαιοπραξίες τους, είτε σταθερά, είτε αδέξια στα κείμενα που συνέτασσαν οι νοτάριοι. Όπως αποδεικνύεται η γραφή της προτίμησής τους ήταν η ελληνική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απουσίαζε και η λατινική. Ύστερα από τέσσερις και πλέον αιώνες της βενετικής κυριαρχίας η ελληνική γλώσσα στην Κρήτη όχι μόνο δεν υποχώρησε ή εκτοπίστηκε, αντιθέτως κατάφερε να επιβληθεί ως γλώσσα της καθημερινής ζωής τόσο στους ντόπιους όσο και στους ιταλικής καταγωγής κατοίκους του νησιού. Οι κάτοικοι των πόλεων και κυρίως οι ευγενείς και οι αστοί, μιλούσαν με την ίδια ευχέρεια και τις δύο γλώσσες, ενώ αντίθετα στην ύπαιθρο οι κάτοικοι μιλούσαν κατεξοχήν την ελληνική.³⁰

Παρότι η ιταλική γλώσσα δεν κατάφερε να επιβληθεί στην Κρήτη δε συνέβαινε το ίδιο και με το ιταλικό αλφάβητο. Όπως είναι γνωστό πολλά έργα της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής όπως η «Ερωφίλη», η «Θυσία του Αβραάμ», ο «Φορτουνάτος» και ο «Ερωτόκριτος» στην αρχική τους μορφή, ήταν γραμμένα με λατινικούς χαρακτήρες.³¹ Είναι πιθανόν ότι η διδασκαλία της λατινικής και της ιταλικής στις βενετοκρατούμενες ελληνόφωνες περιοχές θα πρέπει να ήταν πιο διαδεδομένη σε σχέση με την ελληνική, σε αντίθεση με την ομιλουμένη που ήταν η ελληνική.³² Μετά από 24 χρόνια σκληρής πολιορκίας, από το 1645 έως το 1669, η Κρήτη έπεσε στα χέρια των Τούρκων. Η τουρκική

30 Τη διαπίστωση αυτή την έκαναν μετά λύπης τους οι Βενετοί αξιωματούχοι που περιόδευσαν για να γνωρίσουν και να εκθέσουν στην Αυθεντία τα θέματα που αφορούσαν το λαό, οι οποίοι εκφράζονταν με αγανάκτηση για το γλωσσικό εξελληνισμό των ευγενών της υπαίθρου.

31 Η διάδοση αυτή της γραφής της ελληνικής γλώσσας με λατινικούς χαρακτήρες ήταν τα λεγόμενα «φραγγοχιώτικα».

32 Στα τέλη του 16ου αιώνα η Βενετία αποτελεί κέντρο καλλιέργειας και διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων. Ο διάσημος ουμανιστής και καρδινάλιος Pietro Bembo είχε συντάξει, στα ελληνικά, ένα λόγο, παροτρύνοντας τους συμπατριώτες του να αναλάβουν τη διάσωση των ελληνικών γραμμάτων. Απευθυνόμενος στους Βενετούς, τους προέτρεπε να ευγνωμονούν τους θεούς που τους είχαν δώσει την ευκαιρία να συντηρήσουν και να μεταδώσουν την ελληνική παιδεία, η οποία τώρα βρισκόταν σε κίνδυνο. Επισημαίνει ότι είναι απαραίτητο, να πλησιάσουμε τα έργα της αρχαιότητας στη δική τους γλώσσα και να συνδυάσουμε την ελληνική με την λατινική παιδεία. Η προτροπή αυτή του Bembo βρήκε γόνιμο έδαφος στην Κρήτη.

κατάκτηση ανακόπτει άρδην την ανθούσα πορεία της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού στο νησί. Η κρητική Αναγέννηση των γραμμάτων βυθίζεται στο σκοτάδι και μέλλεται να δοκιμαστεί σκληρά στο εξής. Τα σκήπτρα της εξέλιξης της ελληνικής περνάνε στη συνέχεια στους φαναριώτικους κύκλους της Κωνσταντινούπολης, με κατεύθυνση εντελώς διαφορετική από εκείνη του κρητικού πολιτισμού. Στον κύκλο αυτό η κρητική λογοτεχνία και γλώσσα περιφρονούνται. Η διάδοση των κρητικών έργων περιορίζεται στην Κρήτη και τα νησιά του Ιονίου. Τέλος η ίδρυση του ελληνικού βασιλείου, μετά τη λήξη της επανάστασης και την καθιέρωση της καθαρεύουσας ως κρατικής γλώσσας, οδηγεί σε μεγαλύτερη λήθη της κρητικής ποίησης γιατί θεωρούνταν «λαϊκή». Μόνο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα η κρητική λογοτεχνία καταξιώνεται όχι μόνο ως τοπική και νεοελληνική, αλλά ως μια από τις σημαντικότερες δημιουργίες της Αναγέννησης σε ευρωπαϊκή κλίμακα.

Στη συνέχεια της εργασίας θα παρουσιαστεί η συμβίωση των Τούρκων με τους Κρητικούς, υπό το πρίσμα του φαινομένου των Τουρκοκρητικών για λόγους που εξηγούμε παρακάτω.

3.3 ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η μουσουλμανική παρουσία στην Κρήτη καθιερώθηκε κατά κύριο λόγο με εξισλαμισμούς του ντόπιου πληθυσμού. Λίγοι ήταν οι Μουσουλμάνοι από άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη μετά την κατάληψη της το 1669, κυρίως αξιωματούχοι, διοικητικοί υπάλληλοι ή αυτοκρατορικοί γενίτσαροι. Οι εξισλαμισμοί με βάση τις διαθέσιμες πηγές, ξεκίνησαν ήδη από τα πρώτα χρόνια του Κρητικού πολέμου (1645-1669), έλαβαν μεγάλη έκταση κατά τις πρώτες δεκαετίες κατάκτησης του νησιού και συνεχίστηκαν μέχρι την έναρξη της επανάστασης του 1821. Ο μεγάλος αριθμός των εξισλαμισθέντων αποδόθηκε στη μεγάλη διάρκεια του πολέμου για την κατάκτηση της Κρήτης, καθώς και με τις επιγαμίες μεταξύ Κρητικών και του μουσουλμανικού πληθυσμού.³³

Συμπεραίνεται από τα παραπάνω ότι οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης προέρχονταν από εξισλαμισμούς και δεν διέφεραν από τους Χριστιανούς συντοπίτες τους. Το μεγαλύτερο μέρος των Τουρκοκρητικών, όπως επικράτησε να αποκαλούνται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι Μουσουλμάνοι του νησιού, κυρίως όσοι το εγκατέλειψαν με αφορμή τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λωζάννης, θεωρούσαν πατρίδα τους την Κρήτη. Ακόμη και σήμερα πολλοί Τουρκοκρητικοί δεύτερης και τρίτης γενιάς, οι οποίοι ζουν στη Σμύρνη, το Αϊβαλί, την Κωνσταντινούπολη, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τη κρητική διάλεκτο και να νοσταλγούν την «κρητική πατρίδα»³⁴

Παρά όμως το γεγονός ότι η πλειονότητα του Μουσουλμανικού πληθυσμού της Κρήτης ήταν γηγενείς εξωμότες Χριστιανοί, πολλές φορές και κρυπτοχριστιανοί, αντιμετώπιζονταν από τους Χριστιανούς συντοπίτες τους με έντονα εχθρικές διαθέσεις. Η

33 M. Greene, «A shared world, Christians and Muslims in the early modern Mediterranean», Πρίνστον Νιου Τζέρσεϊ 2000, σ.78-109. Βλ. επίσης Μ. Πεπονάκης, «Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)», Ρέθυμνο 1997, σ.33-39

34 Ο Μενέλαος Παρλαμάς σε ημερήσια εκδρομή του στο Τσεσμέ εντυπωσιάστηκε με τη γλώσσα που μιλούσαν οι Τουρκοκρητικοί οι οποίοι κατάγονταν από την επαρχία Πεδιάδας. Μ. Παρλαμάς, «Αναζητώντας τη χαμένη γλώσσα», Χιόνη 75 (Μάιος 1998), σ. 6-9

συμβίωση γινόταν ακόμη δυσκολότερη όταν και από τη μεριά των Οθωμανών δέχονταν την απαξίωση και τη μη αποδοχή με τις αναμενόμενες συνέπειες.

Οι χωρικοί ποικίλων εθνο-πολιτισμικών ομάδων οργανωμένοι συχνά σε στοιχειώδεις κοινότητες αποτελούσαν την κοινωνική βάση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία ωστόσο παρέμενε ένα αμιγώς προνεωτερικό, θεοκρατικό σύστημα συγκεντρωτικής εξουσίας με σημαντικούς περιορισμούς σε θέματα ατομικών ελευθεριών και της ανεξιθρησκίας. Στην Κρήτη, στη διάρκεια της μακραίωνης οθωμανικής κυριαρχίας του νησιού (1645-1898), παρατηρείται και το εκτεταμένο φαινόμενο των εξισλαμισμών με πολλές εθνολογικές, κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες στον πληθυσμό και την καθημερινή ζωή των κατοίκων. Αποτέλεσμα αυτών των εξισλαμισμών αλλά και επιγαμιών ήταν οι γνωστοί Τουρκοκρήτες, οι τελευταίοι εκ των οποίων εγκατέλειψαν οριστικά τη γενέτειρά τους. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της τουρκοκρατούμενης Κρήτης ήταν, στη συντριπτική του πλειοψηφία, ελληνικής καταγωγής, Κρητικοί εξισλαμισμένοι, πολλοί από τους οποίους ξεκίνησαν ως κρυπτοχριστιανοί και σε μερικές γενιές εξισλαμίσθηκαν αληθινά.^{35, 36}

Βεβαίως, οι περισσότεροι από τους εξομώτες αλλαξοπίστιζαν μόνο φαινομενικά, ενώ διατηρούσαν κρυφά τη χριστιανική τους πίστη. Έτσι, είχαμε και στην Κρήτη έντονο το φαινόμενο των Κρυπτοχριστιανών, κάποιοι από τους οποίους έλαβαν και ενεργό δράση στις επαναστάσεις (όπως οι Κουρμούληδες) φτάνοντας μέχρι και το μαρτύριο (όπως οι Τέσσερις Μάρτυρες του Ρεθύμνου, καταγόμενοι από τις Μέλαμπες Αγίου Βασιλείου). Όμως οι

35 Ο γνωστός Κρητικός συγγραφέας Ιωάννης Κονδυλάκης, συγγραφέας του «Πατούχα» και άλλων σημαντικών έργων, στην εφημερίδα «Εστία» 15 και 16.6.1896 (διαρκούς της Τουρκοκρατίας στο νησί) γράφει ορισμένα σημαντικά χαρακτηριστικά: [βλ. Ιωάννη Κονδυλάκη, Τα Άπαντα, εκδ. Αηδών, Αθήνα 1961, σελ. 372-385]

36 (...) Αναρχία πλήρης διά τους Τούρκους, τρομοκρατία παραδειγματίστος διά τους χριστιανούς. Ο φόνος χριστιανού έμενεν ατιμώρητος, διό οι Τούρκοι εφόνεον πάντα χριστιανόν ζωήρον, εφόνεον προς απλήν τέρψιν, προς εξάσκησιν εις την σκοποβολήν× ο φόνος τούρκου ετιμωρείτο δι' εξοντώσεως χωρίου ολοκλήρου χριστιανικού. Όσοι δε των χριστιανών διέφευγον τον θάνατον υπεβάλλοντο εις σκληροτάτας δοκιμασίας και απανθρώπους εξευτελισμούς (...) Πολλάκις αγάδες, εισερχόμενοι εις τους ναούς εν μέσω της λειτουργίας, απέστελλον τους εκκλησιαζομένους εις αγγαρείας. Άλλοι ήρπαζον τας νόμφας μικρών μετά την τέλεσιν του γάμου, φονεύοντες τους γαμβρούς. Τινές δε συγκαλούντες κόρας και γυναίκας, τας υπεχρέωνον να χορεύωσιν ημίγυμναι προς διασκέδασίν των. (...) Τότε... ο τουρκικός πληθυσμός εδιπλασιάσθη διά πολυαριθμών αλλαξοπιστιών. Πολλών χωρίων οι κάτοικοι, απαυδήσαντες, μετέβησαν αθρόοι με τον ιερέα των επί κεφαλής και ησπάσθησαν τα δόγματα του Κορανίου. Λέγεται μάλιστα ότι τόσοι διά μιάς μετέβησαν από το Μονοφάτσι, ώστε επιδή ήτο δύσκολον να εκτελεσθή επί τώσων ανδρών η απαιτουμένη εγχείρησις, ο μιάμης Ηρακλείου ανέγνωσεν απλώς μίαν ευχην και έπειτα ειπε προς τους νεοφωτίστους: «-Αειντε, Τούρκοι!» Και οι χθες ραγιάδες εφόρεσαν το σαρίκι του αγά και... ανέπνευσαν. Ούτω δε όλος σχεδόν ο πληθυσμός της πεδινής εκείνης επαρχίας εξισλαμίσθη και σήμερα εντός των χωρίων της, μόνον ερειπωμένα εκκλησία ενθυμίζουν ότι οι φανατικοί εκείνοι Τούρκοι υπήρξαν ποτέ χριστιανοί. Κατά τρόπον όμοιον εσχηματίσθη και ο μωαμεθανικός πληθυσμός του Σελίνου, αναμφιβόλως δε και της Αμπαδιάς. Και αν δεν επήρχετο η επανάστασις του 1821 διέτρεχε κίνδυνον η Κρήτη, ή να εξοντωθή ο χριστιανικός αυτής πληθυσμός ή να εξισλαμισθή εντελώς. Η επανάστασις εκείνη ανεπέτρωσε το θάρρος των χριστιανών έκτοτε δε αντί ν' αυξησει ο τουρκικός πληθυσμός, ήρχισε μάλλον να ελαττούται, επανελθόντων και τινών εκ των εξομωτών εις το πάτριον θρήσκευμα.

περισσότεροι, με την πάροδο του χρόνου, έχασαν την ελπίδα και το θάρρος τους και κατέληξαν οι ίδιοι ή οι απόγονοί τους αληθινοί μουσουλμάνοι, και μάλιστα φανατικοί³⁷:

Οι Τουρκοκρητικοί, στη συντριπτική πλειοψηφία τους, είχαν μια μόνο σύζυγο. Κυριότερη αιτία της μονογαμίας των Κρητικών Μουσουλμάνων ήταν το γεγονός πως οι περισσότεροι ήταν εξισλαμισμένοι Χριστιανοί Ενετοί ή Έλληνες και, από παράδοση, διατήρησαν τη μονογαμία καθώς και πολλά από τα ήθη και έθιμα των συμπατριωτών τους Χριστιανών.

3.4 ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΕΚ ΤΩΝ ΓΑΜΩΝ

Οι Οθωμανοί κατακτητές της Κρήτης δεν έφεραν γυναίκες μαζί τους. Δημιούργησαν οικογένειες παίρνοντας ή αρπάζοντας συζύγους από ελληνικές οικίες. Ποιητής της εποχής εκείνης εκφράζει με τους ακόλουθους στίχους τον έρωτά του στην Ελληνίδα:

«Άχι και κουζουλάθηκα για μιας Ρωμιάς χατίρι ,την είδα μόνο μια φορά από το παραθύρι»

Ο άνδρας μουσουλμάνος είχε το δικαίωμα να τελέσει γάμο με χριστιανή, παιδαγωγώντας τα παιδιά του με τις αρχές του Ισλάμ, ενώ ο χριστιανός δεν έχει το δικαίωμα να τελέσει γάμο με μουσουλμάνα. Ορισμένες εγγραφές γάμων με μουσουλμάνους και χριστιανές Ελληνίδες, στους Κώδικες του Ιεροδικείου Ηρακλείου, δεικνύουν τη γαμήλια διαδικασία, που προϋπέθετε την αυτοπρόσωπη παρουσία του συζύγου στο Ιεροδικείο, την αυτοπρόσωπη ή αντιπροσωπευτική παρουσία της συζύγου, την παρουσία μαρτύρων, τόσο μουσουλμάνων όσο και χριστιανών, και την από μέρους του συζύγου καταβολή γαμήλιου δωρεάς στη σύζυγο. Φανερώνουν, ακόμη, οι Κώδικες του Ιεροδικείου Ηρακλείου, προβλήματα με διάφορες περιπτώσεις που προέκυπταν από τους μικτούς αυτούς γάμους, όπως η επιστροφή ενός από τα μέλη της οικογένειας στο Χριστιανισμό και η κατόπιν τούτου κατάθεση αγωγής των λοιπών μελών εναντίον του κ.α.

37 «αι φυσικαί προς χριστιανούς συγγένειαι των ελησμονήθησαν, η αμάθεια εσκότισε την μνήμην και το λογικόν, το δηλητήριον του μοαμεθανισμού επώρωσε και εσκληρυνε τας ψυχάς των, η προνομιούχος θέσις των ως δεσποτών τους εμάθυσε και εγέννησεν αυτοίς συναίσθημα τι φυλετισμού. Ήτον δυνατόν αυτοί οι ανδρείοι και υπερήφανοι να έχουν τι το κοινόν προς τους ταπεινούς, τους περιφρονημένους και αθλίους ραγιάδες;» (Κονδυλάκης)

Οι εκούσιοι γάμοι μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών γινόταν κυρίως για να επιτευχθεί η τουρκική προστασία. Οι γάμοι αυτοί ήταν γνωστοί ως *κεπήνια* και ήταν συνηθισμένοι από την εποχή του Κρητικού πολέμου μέχρι και το 19^ο αι., παρά την απαγόρευσή τους από φερμάνια, με παρέμβαση της Εκκλησίας στην Υψηλή Πύλη.

Οι περισσότερες γυναίκες που ήταν παντρεμένες με *κεπήνι*, διατηρούσαν, και μετά το γάμο, τα ονόματά τους και την πίστη τους. Ο περιηγητής La Motraye, στα 1710, γράφει: *«Κοιμήθηκα στο σπίτι ενός Τούρκου, που είχε πάρει με κεπήνι μια Ελληνίδα. Τα δυο αυτά άτομα, μολονότι είχαν διαφορετικές θρησκευτικές και εθνικές καταβολές, ζούσαν πολύ καλά μαζί. Ο Αλή Ογλού, αυτό ήταν το όνομά του, πήγαινε στο τζαμί και η γυναίκα του στην ελληνική εκκλησία. Τα παιδιά είχαν ανατραφεί με το μουσουλμανικό τρόπο. Όταν η γυναίκα είχε δυσκολίες, άναβε ανεμπόδιστα το Σάββατο για τον εαυτό της το λυχνάρι μπροστά στην εικόνα της Παναγίας. Μολονότι ο άντρας της ήταν θρησκευόμενος και τηρητής της μουσουλμανικής πίστης, τόσο που δεν έπινε καθόλου κρασί, διέθετε γι' αυτή και για τους φίλους της για να πίνουν, όπως συνέβη και στο δείπνο μας».*

3.5. ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΗΤΙΚΟΙ ΚΑΙ Η ΜΟΥΣΙΚΗ.

Οι Τουρκοκρητικοί, με συνοδεία των μουσικών οργάνων λύρας, λαούτου και μπουλγαρί, χόρευαν τους ίδιους χορούς που χόρευαν και οι Έλληνες κάτοικοι της Κρήτης, τραγουδούσαν τους ίδιους περίπου σκοπούς, χωρίς τη συντροφιά γυναικών³⁸. (σσ. η οποία πιθανόν υπήρχε στις παρέες των Χριστιανών, αφού η θέση της γυναίκας γενικά ήταν διαφορετική.) Πολλοί Τουρκοκρητικοί διακρίθηκαν ως χορευτές και άλλοι έγιναν διάσημοι λυράρηδες και λαουτιέρηδες. Γνωστοί Τουρκοκρητικοί που επιδόθηκαν στη μουσική είναι: 1. Ο Χασάν Αγάς ο Χανιώτης, για τον οποίο στο βιβλίο του Γ. Τσίβη (σελ. 111)³⁹. 2. Διάσημος

38 Για να επανέλθουμε στον **Κονδυλάκη**: (...) οι χοροί των είναι οι κρητικοί και τα άσματά των ελληνικά, όπως δε οι χριστιανοί, και αυτοί συνθέτουν εγκώμια εις τους διαπρέποντας κατά τον πόλεμον. Το τραγούδι ενός τούρκου ήρωος του 66 εξ Ηρακλείου ήρχιζεν ως εξής: *«Ντελή Ξεϊνή Αξεδιανέ, είντά 'τονε γραφτό σου στο' Αράδενας το φάραγμα να βρεις το θάνατό σου»* Πολλάκις δε οι «καινούργιοι σκοποί», όταν δεν έρχονται εξ Αθηνών ή εκ Σμύρνης, οφείλονται εις την μουσικὴν ἐπίνοιαν των εν ταις πόλεσι τούρκων και ιδίως των χανουμισσών, αίτινες μάλιστα δεν παραλείπουν και αυτό το έθιμον του κληθώνα.

39 Όταν, μερακλωμένος, έπαιζε τη λύρα, γονάτιζε και ακουμπούσε το κάτω άκρο της λύρας στο έδαφος και τότε η λύρα του Χασάν Αγά του Χανιώτη σκορπούσε τέτοιους μελωδικούς ήχους, που «ανάγκαζε τη γη να τρέμει και να χορεύει»... (σσ. το ίδιο παραδίδεται για το μεγάλο λυράρη από την Πλάκα Αποκορώνου Μιχάλη Παπαδάκη ή Πλακιανό. Το παρανόμι «Χανιώτης» το πήρε για να ξεχωρίζει από τους άλλους Τουρκοκρητικούς λυράρηδες. Ο λυράρης Χασάν Αγάς ο Χανιώτης έζησε στα μέσα του παρελθόντα αιώνα (σσ. εννοεί τον 19ο). Η παράδοση διατήρησε τη μνήμη του για την ασύγκριτη δεξιοτεχνία του στο παίξιμο της ξακουστής λύρας του.

χορευτής υπήρξε ο Σελινιώτης Κρητογιανίτσαρος Χουσεΐν Τζίνης⁴⁰ 3. Ένας από τους διασημότερους ωστόσο Τουρκοκρητικούς μουσικούς, που το έργο του έχει γίνει σταθμός στην κρητική μουσική παράδοση, ήταν ο Μεχμέτ Μπέης Σταφιδάκης,⁴¹

Αυτό εξάλλου έγινε φανερό όταν το κύμα των Τουρκοκρητικών έφθασε στη Μικρά Ασία, με την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, φέροντας τα κρητικά επώνυμα (που υποχρεώθηκαν να τα αλλάξουν) και την άπταιστη κρητική διάλεκτο, τις μαντινάδες κ.τ.λ.⁴² Έτσι, οι Τουρκοκρητικοί έπαιζαν, τραγουδούσαν και χόρευαν ό,τι και οι χριστιανοί συμπατριώτες τους. Λύρα, βιολί, μπουλγαρί και μαντολίνο κελαηδούσαν στα χέρια τους (ο βιολάτορας Μουσταφά Καραγκιουλές κι ο οργανοποιός Αμπντούλ Καλημεράκης, με τα περίφημα λυράκια του, πιστοποιούν του λόγου το αληθές), ενώ χόρευαν τους κρητικούς χορούς, τραγουδούσαν Ερωτόκριτο και μαντινάδες και στιχουργούσαν ρίμες για τα δικά τους παληκάρια.

Όμως μερικά πολύ σημαντικά στοιχεία έρχεται να δώσει η μελέτη του Chris Williams, καθηγητή του τμήματος Μοντέρνων Ελληνικών Σπουδών του King's College στο Λονδίνο με γενικό τίτλο «The Cretan Muslims and the Music of Crete» που δημοσιεύεται στο Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters Since the Enlightenment. Ο συγγραφέας, αφού επιβεβαιώνει για ακόμα μία φορά ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μουσουλμάνων Κρητών προερχόταν από τον τοπικό πληθυσμό (σελ.209)

40 (απόγονος εξισλαμισμένου ευγενούς Ενετού). Η παράδοση διάσωσε πως, όταν χόρευε τον πεντοζάλη, ήταν ικανός να κρατά στο δεξί του χέρι έναν τράγο σφαγμένο που άλλοι τον έγδερναν. (Γ. Τσίβης, σελ. 112).

41 Θρυλούμενος και ως δημιουργός του σταφιδιανού σκοπού, τον οποίο βλ. στους «Πρωτομάστορες» (ηχογρ. από Μπαξεβάνη και Καρεκλά) Κατά τον Τσίβη (σελ. 113-114), υπήρξε ξακουστός γλεντζές, τραγουδιστής, χορευτής και δεξιότεχνης στο μπουλγαρί. Γεννήθηκε στα Χανιά το 1878... Το παρανόμι «Σταφιδάκης» το πήρε εξαιτίας που στο νομό Χανίων ήταν σχεδόν ο μόνος γαιοκτήμονας που είχε μεγάλη έκταση σταφιδιάμπελου. ...Φίλους πολλούς είχε, όχι μόνο Τούρκους, μα και Έλληνες. Ήταν παντρεμένος με μια πλούσια και όμορφη Τουρκοκρητική, τη Φατμέ, από την εξέχουσα Τουρκοκρητική οικογένεια των Βεργέρηδων (απογόνων ευγενών Ενετών φεουδαρχών). ...Ο Μεχμέτ Μπέης άρχισε το γλέντι τραγουδώντας, με το σκοπό που ο ίδιος δημιούργησε, με μαντινάδες που τις περισσότερες αυτοσχεδίαζε την ίδια εκείνη στιγμή. Είχε το χάρισμα του στιχοπλόκου που είχαν και έχουν σήμερα πολλοί Κρητικοί λυράρηδες και γλεντζέδες. Η πρώτη μαντινάδα που τραγουδούσε ήταν πάντα αφιερωμένη στην πολυαγαπημένη του Φατμέ. μαράζωσε, καταλήγοντας φυματικός. Πριν πεθάνει, την κάλεσε να τη δει για τελευταία φορά. Εκείνη πήγε στο σπίτι του με τους γονείς της. Και συνεχίζει ο Τσίβης (σελ. 114):] «*Ο σεμπτάς σου μ' άναψε γιακίνι στην καρδιά μου. Μα να σβήσει δεν μπορεί, γκιουλ μπαζέ κωρά μου*». [Όμως κάποιος πληροφορήσαν το Μεχμέτ Μπέη πως η αγαπημένη του σύζυγος τον απατούσε με εξέχον μέλος της χανιώτικης τουρκοκρητικής κοινωνίας. Μη μπορώντας να το επαληθεύσει ούτε να το διαψεύσει, ο καλόκαρδος, ως φαίνεται, εκείνος άνθρωπος έδιωξε τη γυναίκα του και Όταν ο Μεχμέτ Μπέης την αντίκρισε, την κοίταξε στα μάτια και της είπε το εξής τετράστιχο, που αυτοσχεδίασε εκείνη τη στιγμή: «*Εγώ ποθαίνω και ξεγνοιά και συ που ζεις γλιτώνεις. Κι' αν έχω δικιο απάνω σου στον Άδη το πλερώνεις*». Υστερα μάζεψε όλες του τις δυνάμεις, ανασηκώθηκε στο κρεβάτι και, μεγαλόφωνα, με τον Σταφιδιανό Σκοπό, αποχαίρετησε τον κόσμο με το εξής τετράστιχο: «*Εσό μωρέ Καπέ ντουνιά σε μένα μην καυχάσαι. Μα 'γώ 'μια που σε γλέντησα και τώρα μ' απαρνάσαι*». Λίγες στιγμές πέρασαν και ο τελευταίος Τουρκοκρητικός τροβαδούρος ξεμύχησε στην αγκαλιά της πολυαγαπημένης του Φατμέ. Το θάνατό του θρήνησαν Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί κάτοικοι Χανίων. Την κηδεία του παρακολούθησε, χωρίς υπερβολές, ολόκληρος ο πληθυσμός. Πέθανε τον Μάη του 1908.

42 βλ. Ι. Κονδυλάκη, Οι Τουρκοκρητικοί, Π. Πρεβελάκη, Το Χρονικό μιας Πολιτείας, Ν. Αγγελή, Τα Ενεσιζικά κ.λπ

και φέρνει ως παράδειγμα την «επιβίωση» της μαντινάδας και του Ερωτόκριτου στον πληθυσμό των Giritli (δηλ. Κρητικών –όπως αυτοαποκαλούνται οι Τουρκοκρητικοί), εξάγει μερικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα.⁴³

Οι Τουρκοκρητικοί μιλούσαν την ελληνική, τοπική κρητική διάλεκτο. Ακόμη και οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι του Ρεθύμνου ζήτησαν να απαιτείται η γνώση της ελληνικής από τους μουτεσαρίφες του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου και μετά τη *Σύμβαση της Χαλέπας* (1878) η ελληνική γλώσσα διδάσκεται και στα μουσουλμανικά σχολεία. «*Ο Τούρκος κύριος, γράφει ο V. Bernard, το 1897, από την πρώτη γενιά αποκτούσε κρητικόπουλα που ήταν από ράτσα και γλώσσα Έλληνες. Οι γενίτσαροι της δεύτερης γενιάς δεν ήξεραν πια ούτε λέξη τούρκικη και εδώ και ενάμιση αιώνα το νησί ολόκληρο δε μιλάει παρά ελληνικά*» Ο Τουρκοκρητικός, σύμφωνα με τον Κ.Γ. Φουρναράκη, «*ελάλει την κρητικήν διάλεκτο, εδιδάσκετο όμως την οθωμανικήν ως γλώσσαν φιλολογικήν*». Έτσι, τα κείμενά τους, όταν ήταν ελληνικά, πολλές φορές, γράφονταν με τούρκικους χαρακτήρες. Μιλούσαν και τραγουδούσαν στα ελληνικά. Ο *Ερωτόκριτος* ήταν από τα αγαπημένα τους ποιήματα και πολλοί το απήγγειλαν από στήθους.⁴⁴

43 1. Παρατηρεί ότι λανθασμένα επικρατεί η άποψη ότι η μουσική των Τουρκοκρητικών είναι περισσότερο τουρκική παρά κρητική (σελ. 210). 2. Θεωρεί ότι οι Τουρκοκρητικοί έχουν στη μνήμη τους την κατάσταση της κρητικής μουσικής των αρχών του αιώνα, δηλαδή όπως καταγράφεται στις πρώτες ηχογραφήσεις. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία αναφέρουν τη σούστα (sousta) και τον πεντοζάλη (pentozalis). Λιγότερο αναφέρουν τον συρτό (sirtos), ενώ ιδιαίτερα έντονη είναι η παρουσία του Ερωτόκριτου στις αφηγήσεις τους. (σελ. 210) 3. Ως μουσικά όργανα αναφέρουν τη λύρα [lyra – η λέξη που χρησιμοποιήθηκε ήταν πάντα lira, ο όρος Girit lirası μεταφράζεται ως κρητική λύρα (σ.σ. μάλλον «λυρατζή» εννοεί εδώ) ενώ ο όρος kemence (η λύρα στα τούρκικα) δε χρησιμοποιήθηκε καθόλου] και το μικρό λύρα. Κανένας δεν ανέφερε το λαούτο, το βιολί και το μπουλγαρί, παρόλο που χρησιμοποιούνταν στην Κρήτη πολύ πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών (σελ. 210-211). 4. Στη σελίδα 211 αναφέρεται ότι πασιγνώστα σημερινά ακούσματα όπως τα συρτά του Ροδινού, ο σταφιδιανός και το Όσο βαρούν τα σίδερα τους είναι τελείως άγνωστα. Η προφανής άγνοια των αστικών τραγουδιών κρίνεται από το συγγραφέα ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ανατρέπει την (σε πολλούς) επικρατούσα αντίληψη ότι τα τραγούδια αυτά αντιπροσωπεύουν τη μουσική κουλτούρα των Τουρκοκρητικών. Εδώ αναφέρεται ότι και στις δυο πλευρές του Αιγαίου οι Κρητικοί συμμετέχουν σε γάμους, γλέντια κ.λ.π. Η ιδέα της συναυλίας (concert) φαίνεται να είναι άγνωστη (σ.σ. εννοεί μάλλον τη μουσική της ταβέρνας). Στη σελ. 211 έχει μια υποσημείωση που αφορά στο μπουλγαρί. Ο Charles Edwardes στο Letters from Crete, Letters written during the spring of 1886, (σ.σ. Γράμματα από την Κρήτη, Γράμματα γραμμένα την άνοιξη του 1886) Λονδίνο 1887, σελ.191 αναφέρει «τον Γεώργιο και τη μικρή λύρα του, το «μπουλγαρί» όπως ο ίδιος το αποκαλεί, το οποίο κρεμάει από ένα καρφί στον τοίχο» (σ.σ. πιθανόν ο άνθρωπος εκείνος έπαιζε μπουλγαρί, αλλά ο περιηγητής δεν το γνώριζε και το θεώρησε λύρα). Στη σελίδα 215 αναφέρεται ότι το Τα βύσανα μου χαιρομαι (σ.σ. ο χαλεπιανός) φαίνεται να έχει «δανειστεί» μελωδίες από το παραδοσιακό τούρκικο τραγούδι «Ada Sahillerinde beklıyorum», ενώ συμπληρώνει ότι για το σταφιδιανό δεν έχει καταγράψει κάτι παρόμοιο. Ο C. Williams θεωρεί ότι η κρητική μουσική όπως την ξέρουμε σήμερα διαμορφώθηκε κυρίως από τους Χαρίλαο, Ροδινό και Φουσταλιέρη (εξηγεί αναλυτικά, ενώ μια πολύ ωραία ιστορία βρίσκουμε στις σελ. 216-17: Ο Haldun Menemencioglu στο Study of the Klasik Kemence αναφέρει τον Giritli Ali (τον Κρητικό Αλή δηλαδή) ο οποίος μας λέει ότι γύριζε τους δρόμους της Πόλης τη δεκαετία του 1940 παίζοντας ένα tok sesli (με βαθύτερο ήχο δηλαδή) kemence (μάλλον κρητική λύρα!). Ο συγγραφέας, παρόλο που έψαξε σχετικά, καμιά αναφορά ή ηχογράφιση δεν βρήκε από τον Κρητικό Αλή. Μια πληροφορία όμως που του δόθηκε από το νησί Cunda έλεγε ότι ένας Κρητικός ονόματι Αλή εξαφανίστηκε από το σπίτι του στο Αϊβαλί στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Ο Αλή ήταν λυράρης Σύμφωνα με τον Aubyn Trevor-Battye «*Οι «Τούρκοι» της Κρήτης –καθώς δεν είναι πραγματικοί Τούρκοι αλλά εξωμότες χριστιανοί- δεν ενδιαφέρονται για τον Προφήτη. Οι πραγματικοί τούρκοι, αυτοί που συγκρότησαν το στρατό, ο οποίος κατάλαβε το νησί, έφυγαν και όσοι απόμειναν και αυτοαποκαλούνται τούρκοι είναι κρητικοί στην εμφάνιση και εκτός αυτού μιλούν την κρητική γλώσσα. Ελάχιστοι από τους τουρκοκρητικούς που συνάντησα ήξεραν αρκετά τουρκικά, ενώ πολλοί, ίσως οι περισσότεροι, δεν ακολουθούσαν το Κοράνι καθώς έπιναν ελεύθερα κρασί*»

44 Ο I. Κονδυλάκης, στους *Τουρκοκρητικούς*, γράφει: «*Τα μόνα τούρκικα τα οποία γνωρίζουν, πλην, εννοείται, των ολίγων γραμματισμένων, οίτινες παραχόνουν εις τα ελληνικά των τούρκικα, ως οι κομψευόμενοι των Αθηνών γαλλικά, τα μόνα τουρκικά των είνε οι χαιρετισμοί «μερχαμπά» και «σελαμινάλεκιμ», τους οποίους διαμοίβουν μόνο μεταξύ των, μικραί τινές προσευχαί από τας οποίας δεν εννοούν τίποτε και τινες όρκοι και επιφωνήματα, «Για Ραμπή! Ραμπήμ Αλλά! Μαχαλά!*». Κάποιος Τουρκοκρητικός εξέδωσε μια μετάφραση ενός περσικού ποιήματος με τίτλο «*Συμβουλή πατρός προς υιόν*»: «*Τα πράγματά 'νε δύσκολα, παιδί μου Αμπντουραζμάνη γιατί τα ρούχα τα καλά ο*

Στα τέλη του 19^{ου} αι. χριστιανοί και μουσουλμάνοι φοιτούσαν σε χωριστά σχολεία. Για το χριστιανικό πληθυσμό ίσχυε η μερική υποχρεωτική φοίτηση, κάθε οικογένεια έπρεπε να στέλνει ένα τουλάχιστον παιδί στο σχολείο, ενώ για τους μουσουλμάνους ίσχυε η υποχρεωτική φοίτηση και για τα δυο φύλα. Δάσκαλος, στα μουσουλμανικά σχολεία, ήταν ο *Χότζας*, ο ιεροκήρυκας που εξηγούσε το Κοράνι στα τζαμιά (β. Παράρτημα, εικ.15), μαζί με κάποιον βοηθό. Το πρόγραμμα αποτελούνταν κυρίως από «ιερά μαθήματα».⁴⁵

μάστορας τα κάνει» και όταν το ρώτησαν γιατί τα μετέφρασε στην κρητική διάλεκτο απάντησε: «διότι η γλώσσα αυτή, η κρητική, είναι η μητρική μου γλώσσα» Στην ελληνική, επίσης, γλώσσα, υμνούσαν τα κατορθώματα των ηρώων τους. Το τραγούδι ενός μουσουλμάνου ήρωα του 1866, από το Ηράκλειο, άρχιζε ως εξής: «*Ντελή Ξεϊνη Αζεδιανέ, εντά τονε γραφτό σου Στς Αράδαϊνας το φάραγα να βρης το θάνατό σου*»

45 Όλοι οι μαθηταί, ανεξαιρέτως, γράφει ο Κ. Φουρναράκης ήσαν συγκεντρωμένοι εις εν και το αυτό δωμάτιον, όπου καθήμενοι οκλαδόν επί του δαπέδου και τοποθετούντες επί ενό σκίμποδος το βιβλίον εμελέτων και ανεγίνωσκον γεγωνυία τη φωνή εν διαρκεί κινήσει της κεφαλής. Εν τω δωματίω τούτω παρήγετο τοιοιτοτρόπως τόσο θόρυβος όσος και κατά την ώραν της δοκιμής των μουσικών οργάνων» και συνεχίζει περιγράφοντας την πρώτη μέρα του παιδιού στο σχολείο κατά την οποία γινόταν μια μικρή τελετή στο σπίτι του μαθητή. Έντυναν το μαθητής ή τη μαθήτρια με καινούρια ρούχα και κάλυπταν το κεφάλι τους και τους ώμους με ένα διάφανο πέπλο, γύρω από το οποίο κρέμονταν «*χρυσοειδή σήματα και άλλα κοσμήματα*». Ο μαθητής καθόταν σε μια γωνιά του δωματίου, όπου μια ηλικιωμένη δασκάλα του διάβαζε μια ευχή. Στη συνέχεια προσφέρονταν στους καλεσμένους σερμπέτια και γλυκά «*ιδίως Ακιντέδες*» και εύχονταν όλοι «*Καλή πρόοδο*». Μετά την αποχώρηση των ανδρών, οι γυναίκες συνόδευαν, σε πομπή με βραδυ βήμα, το μαθητή ή τη μαθήτρια, οι οποίοι «*έφεραν επί της κεφαλής σκίμποδα πεποικιλμένον με σεντέφια και επ' αυτού το Κοράνιον*», στο σχολείο, όπου τελούνταν μια δοξολογία.

4. ΛΑΪΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Ως λαϊκές τελετουργίες εννοούμε τις εθιμικές πράξεις που συνδέονται με λαϊκή λατρεία και εκφράζονται με ποικίλες εκδηλώσεις και συμβολισμούς στον κύκλο του χρόνου. Σε γενικές γραμμές, οι λαϊκές τελετουργίες λειτουργούν ως ομαδικές εκφράσεις των τοπικών κοινωνιών, είναι καθολικώς αποδεκτές και επαναλαμβάνονται σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα στον ετήσιο κύκλο.

Τα λαϊκά τελετουργικά έθιμα της Κρήτης, όπως και πολλών άλλων περιοχών της Βαλκανικής και της Μεσογείου, βρίσκονται σε υποχώρηση κατά τις τελευταίες δεκαετίες ή υφίστανται σημαντικές μεταβολές, άρρηκτα συνδεδεμένες με τις μεταβολές των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Ως συμβατικό όριο της διατάραξης του εθιμικού περιβάλλοντος των σύγχρονων κοινωνιών θεωρείται ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος. Μετά τη δεκαετία του 1950 άρχισε η σταδιακή εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής και επιταχύνθηκε η «ρήξη της παραδοσιακής κλειστής ζωής στην αγροτική κοινότητα». Παράλληλα βελτιώθηκαν οι συνθήκες επικοινωνίας των ανθρώπων και οι μικρές απομονωμένες κοινότητες άρχισαν να δέχονται τόσες επιρροές όσες πιθανόν να μην είχαν δεχτεί όλους τους τελευταίους αιώνες.

Στην Κρήτη οι τελετουργίες του αστικού χώρου υποχώρησαν σε σημαντικό βαθμό απότομα στα μέσα του 17ου αιώνα. Το όριο αυτό είναι ιστορικό και οφείλεται στην κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς. Πολλοί από τους ως τότε αστούς, ορθόδοξους και καθολικούς, αναγκάστηκαν να εκπατριστούν και να μην επιστρέψουν ποτέ πια στον τόπο τους. Στα αστικά κέντρα, όπου ζούσαν δυο τουλάχιστον ομάδες με διαφορετικές θρησκευτικές ταυτότητες (ορθόδοξοι – καθολικοί) αλλά με πολλά κοινά στοιχεία λόγω της συμβίωσής τους για μεγάλο χρονικό διάστημα, παρατηρήθηκε απότομη ρήξη, με αποτέλεσμα την ολοκληρωτική κατάργηση της μιας (καθολικοί), και την εγκατάσταση άλλης, καινούργιας, με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές και διαφορετική ταυτότητα (μουσουλμάνοι). Ο πολυεθνικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δημιούργησε ισχυρές θρησκευτικές ομαδοποιήσεις. Οι μουσουλμάνοι και νέο-μουσουλμάνοι (εξισλαμισμένοι Κρητικοί) που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις μετέφεραν καινούργια έθιμα, άγνωστα στις κλεισμένες με βαριά τείχη πόλεις, μέσα στις οποίες λειτουργούσαν ως τότε δεκάδες χριστιανικοί ναοί. Οι ιεροί αυτοί χώροι άλλαξαν χρήση μέσα σε λίγες ώρες.

Σήμερα μπορούμε να γνωρίζουμε τις τελετουργίες του αστικού κέντρου μέσα από τις ιστορικές πηγές, τα κείμενα των περιηγητών και τις αρχαιακές μαρτυρίες. Πολλά από τα παλιότερα έθιμα πέρασαν σε δεύτερη μοίρα ή και ξεχάστηκαν.⁴⁶ Αλλά και οι μουσουλμανικές τελετουργίες παρουσίασαν αξιοσημείωτη ιδιοτυπία. Οι μέχρι χτες χριστιανικοί πληθυσμοί προσάρμοσαν τις λατρευτικές πρακτικές, μετά τον εξισλαμισμό τους, στα παραδοσιακά εθιμικά πρότυπα.⁴⁷

Στον αγροτικό χώρο δεν παρατηρήθηκαν τόσο απότομες αλλαγές. Οι συνθήκες παραγωγής αγαθών παρέμειναν σχεδόν αμετάβλητες για πολλούς αιώνες και οι αγροτικοί πληθυσμοί συνέχισαν να ζουν διατηρώντας, κατά κανόνα και συχνά με πολλές δυσκολίες, τους παλιούς χώρους λατρείας.

Η έλλειψη σχολείων μέχρι το τελευταίο τρίτο ή τέταρτο του 19ου αιώνα μας βοηθά να κατανοήσουμε σήμερα τις πολιτιστικές δομές που επικρατούσαν στις κοινότητες αυτές. Ο πολιτισμός τους ήταν κατ' εξοχήν προφορικός και μεταδιδόταν από γενιά σε γενιά μεταφέροντας τις βασικές εθιμολογικές παραμέτρους, δηλαδή το εθιμικό υπόστρωμα, από πολύ πιο μακρινές εποχές. Ο ρόλος της επίσημης Εκκλησίας, που είχε και την ευθύνη της εκπαίδευσης μέσω των χριστιανικών δημογεροντιών κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας, ήταν καταλυτικός. Μετέφερε και μετέδιδε μίαν ενιαία θρησκευτική παιδεία, προσπαθώντας συχνά να εξοβελίσει όσα στοιχεία της λαϊκής πίστης θεωρούσε ξένα.. Σήμερα μπορούμε να πούμε, σε γενικές γραμμές, πως η δομή της κοινωνικής ομάδας και το επίπεδο εκκλησιαστικής παιδείας των ιερωμένων βοήθησε τις λαϊκές τελετουργίες να διατηρηθούν προσαρμοζόμενες στην (αργή) κοινωνική και οικονομική κινητικότητα.

46 Παράδειγμα οι Απόκριες, μια από τις πιο θορυβώδεις περιόδους στον κύκλο του χρόνου. Από το 1669, χρονιά κατά την οποία έπεσε το τελευταίο χριστιανικό οχυρό της Κρήτης, ο Χάνδακας, ως τα τέλη του 19ου αιώνα, οι κάτοικοι των αστικών κέντρων δεν τολμούσαν να γιορτάσουν, να μεταμφιεστούν, όπως επέβαλλε το έθιμο και να εμφανιστούν μεταμφιεσμένοι στο δημόσιο χώρο.

47 Στις τρεις μεγάλες πόλεις της Κρήτης διασώζονται ακόμα κοινές παραδόσεις για Τούρκους που έστελναν με ασκιά το λάδι στις εκκλησίες του Αγίου Μηνά (Ηράκλειο), της Τριμάρτυρης (Χανιά) και της Αγίας Βαρβάρας (Ρέθυμνο)

4.1. Ο ΓΑΜΟΣ

Ο γάμος ήταν το σημαντικότερο γεγονός στην ζωή του ατόμου. Σημάδευε το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση και ήταν ο μόνος τρόπος να αποκτήσει κανείς προσωπική αυτονομία. Συνδυαζόταν με την μεταβίβαση ιδιοκτησίας στην επόμενη γενιά, μέσω την προίκας, στην βάση τυπικής ή άτυπης συμφωνίας ανάμεσα στις δύο οικογένειες. Κατά κανόνα η νύφη εντάσσεται στο σόι του γαμπρού, γι' αυτό ο εορτασμός ανήκει κυρίως στο δικό του σόι και αρχίζει μετά την στέψη με την είσοδο του αντρόγунου στο σπίτι του. Αντίστοιχα, για το σόι της νύφης το γλέντι είναι αποχαιρετιστήριο και ολοκληρώνεται με την αναχώρηση της νύφης από το πατρικό της.

Εξετάζοντας σήμερα τα έθιμα του γάμου, πρέπει να θυμάται κανείς ότι πρόκειται για το τελετουργικό κορύφωμα μιας διεργασίας που ωριμάζει και ετοιμάζεται από χρόνια. Πρωταγωνιστές είναι δύο παιδιά στην εφηβεία τους, που δεν γνωρίζονται σχεδόν καθόλου, περιστοιχιζόμενα το καθένα από μία ομάδα συνομηλίκων τους. Σκηνοθέτες είναι κυρίως οι μεγαλύτερες γυναίκες του χωριού. Συμμετέχουν όλοι οι συγγενείς από την κάθε πλευρά, σχεδόν όλο το χωριό, δηλαδή πολλές δεκάδες άτομα που το καθένα ξέρει καλά τον ρόλο του από προηγούμενη πείρα. Όλοι είναι φτωχοί αλλά πρέπει να δώσουν την μεγαλύτερη δυνατή λαμπρότητα στο γεγονός.

Ο ρομαντικός έρωτας με την σημερινή έννοια δεν υπήρχε, έτσι οι νέοι έβρισκαν φυσικό η επιλογή του συντρόφου τους να γίνεται από άλλους και ο πατέρας τους να έχει τον τελευταίο λόγο σ' αυτήν. Άλλωστε δεν υπήρχαν μεγάλα περιθώρια επιλογής μια και μέσα σε ένα χωριό λίγοι είναι σε ηλικία γάμου μια δεδομένη στιγμή κι από αυτούς αρκετοί είναι συγγενείς μεταξύ τους. Συνήθως η επιλογή έχει εκδηλωθεί από μικρή ηλικία και συνεχίζεται με ματιές και μισόλογα στα κλεφτά μέχρις ότου οι γονείς επισημοποιήσουν τον δεσμό. Η διέξοδος του κλεψίματος, αν και πολυσυζητημένη, είναι σπάνια γιατί προϋποθέτει την θέληση της κοπέλας, την απροσεξία των γονέων της και την δυνατότητα του γαμπρού να εγκατασταθεί μακριά από το χωριό.

Κανόνας ήταν η μεσολάβηση προξενητή, και μάλιστα χωρίς καθυστέρηση, μια και από την γέννηση του κοριτσιού η οικογένειά του μελετάει τους πιθανούς γαμπρούς και θέλει να το αποκαταστήσει το ταχύτερο. Από την άλλη πλευρά, οι συγγενείς του αγοριού έχουν ανάγκη από άτομα που να μοιραστούν την δουλειά και από εγγόνια που να τους προσέχουν

όταν γεράσουν. Προτού προχωρήσουμε κρίνεται αναγκαίο να αναφερθούμε για ιστορικούς και όχι μόνο λόγους στη διαδικασία του γάμου σύμφωνα με το Βυζαντινό Δίκαιο.

4.2 Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ⁴⁸

Γάμος, κατά το βυζαντινό δίκαιο, είναι «ανδρός και γυναικός συνάφεια και συγκλήρωσις του βίου παντός, θείου τε και ανθρωπίνου δικαίου κοινωνία». Η βάση του οικογενειακού δικαίου, ο γάμος, σημαίνει:

A) *ανδρός και γυναικός συνάφεια*: δηλαδή καθιερώνεται η μονογαμία

B) *συμπλήρωσης του βίου παντός*: κηρύσσεται το αδιάσπαστο της ένωσης

Γ) ζητά *θείου δικαίου κοινωνία*: απαιτεί στενότερη ηθική κοινωνία των συζύγων

Δ) συμπληρώνει τον ορισμό με τη φράση *κοινωνία ανθρωπίνου δικαίου*: αναγνωρίζει πλήρη ισότητα δικαιωμάτων μεταξύ ανδρός και γυναικός.

4.2.1 Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΡΡΑΒΩΝΑ

Τα αρραβωνιάσματα ήταν πολύ σπουδαίο γεγονός, με επισημότητα σχεδόν θρησκευτική. Η διάλυση των αρραβώνων καταδικαζόταν από την εκκλησία και η πολιτεία επέβαλε πρόστιμο. Έτσι τα παιδιά αρραβωνιάζονταν από μικρή ηλικία. Ο νόμος του κράτους δεν επέτρεπε να παντρεύονται τα παιδιά: οι γυναίκες κάτω των 12 και οι άντρες κάτω των 24 ετών. Οι γονείς αποφάσιζαν για την ένωση των παιδιών τους. Οι αρραβώνες γίνονταν με γραπτό συμβόλαιο. Έστελναν προσκλήσεις σε συγγενείς και φίλους μόνο αν είχε οριστεί ημερομηνία γάμου.

⁴⁸ Αναστασία Δ. Βακαλούδη, Καλλιστεία και Γάμος στο Βυζάντιο, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη 1998

4.2.2. ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΓΑΜΟ

Την παραμονή του γάμου κρεμούσαν στους τοίχους του δωματίου του ζευγαριού παραπετάσματα και κοσμήματα – κειμήλια, τοποθετούσαν έπιπλα και έλεγαν τραγούδια. Την ημέρα του γάμου ερχόντουσαν ντυμένοι στα άσπρα. Ο γαμπρός ερχόταν με συνοδεία οργανοπαιχτών. Η νύφη ερχόταν ντυμένη με χρυσοϋφαντο φόρεμα και λεπτοκαμωμένη μπλούζα. Το πρόσωπό της ήταν σκεπασμένο με πέπλο. Μαζί ξεκινούσαν για την εκκλησία, με συγγενείς, φίλους, τραγουδιστών και με άλλους γνωστούς της οικογενείας. Στο δρόμο, από τα μπαλκόνια, έπεφταν βιολέτες και ροδοπέταλα. Τότε, όπως και σήμερα, οι κουμπάροι κρατούσαν τα στέφανα πάνω από τα κεφάλια των νεόνυμφων. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους, πριν από την τέλεση του γάμου πραγματοποιούνταν ο στολισμός του νυφικού θαλάμου που όπως κατά την αρχαιότητα, ονομάζεται *παστός*. Συγγενείς και φίλοι έραιναν τον παστό με λουλούδια και έψαλλαν τραγούδια επαινετικά προς τον γαμπρό και τη νύφη.⁴⁹ Το θέμα των γαμήλιων προσκλήσεων διευθετούνταν συνήθως από τους γονείς των μελλονύμφων αλλά και μέσω λαλετών ή καλεστών που ίσως άφηναν στα σπίτια των προσκεκλημένων μήλο, λεμόνι, μοσχοκάρφια ή παστέλι. Απαράβατος όρος για την πραγματοποίηση του γαμήλιου μυστηρίου θεωρούνταν, τα δύο άτομα να είναι ομόθηρσκα ή ομόδοξα. Η επισύναψη γάμου με απίστους, αιρετικούς και εθνικούς - ιδίως Ιουδαίους – αρχικά αντιμετωπιζόταν με αποστροφή και αργότερα κηρύχτηκε άθεσμη. Οι απαγορεύσεις αυτές αναιρούνταν μόνο σε βασιλικά συνοικέσια.⁵⁰

Καθ' όλα άψογος ήταν μόνο ο πρώτος γάμος, ιερός και απαραβίαστος στα μάτια της εκκλησίας, τον οποίο ο άνθρωπος απαγορευόταν να διασπάσει. Ο δεύτερος αντιμετώπιζε περιορισμούς και θεωρούνταν ως ευπρεπής μοιχεία ο τρίτος θεωρούνταν ως πολυγαμία.⁵¹

49Χαρακτηριστικά είναι τα άσματα που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και τα οποία απηύθυνε ο λαός προς την Αυγούστα κατά την τέλεση των γάμων της: Και λέγουσι την φωνήν : άνθη εσώρευσα του αγρού, και εις την παστάδα εισήκα σπουδή, ζευγόνυμον ήλιον είδον εις χρυσέντιμον κλίνην άλλαγα ηγκαλίζοντο ποθητήν επιθυμίαν χαρά εις τα κάλλη αυτών τα εγγλυκοθέατα, και ρόδα τα ροδεύματα χαρά εις το ζεύγον το χρυσόν.

50Κατά τους βυζαντινούς χρόνους κεκωλυμένοι θεωρούνταν οι εξής γάμοι: ίνκεστος, ο εξαίματος την σύστασιν έχων, οίον εις ανεψιάν, θεϊαν, εξαδέλφην δαμνάτος ο κεκωλυμένος οίον επίτροπος προς επιτροπενομένην και απελεύθερος προς πατρωνίσαν Νεφάριος δε ο παράνομος οίον προς μοναχήν ή ασκήτριαν ή και την εξ αρπαγής.

51Χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Treadgold, αναφερόμενος στο πρόβλημα της τετραγαμίας του Λέοντα ΣΤ' του Σοφού, ότι το ακανθώδες ζήτημα της σύναψης πολλών γάμων αποτελούσε αίτιο σοβαρών αντιπαραθέσεων και επέσυρε αυστηρή τιμωρία. Πάντως γενικά το πρόβλημα της διατήρησης της παρθενίας και το φαινόμενο της δευτερογαμίας θα πρέπει να ήταν συνηθισμένα στο Βυζάντιο εφόσον ο Ιωάννης Ο Χρυσόστομος προέτρεπε: Ου δύνασαι δια παρθενίας εισέλθειν στην εκκλησία; Είσελθε δια μονογαμίας. Ου δύνασαι δια μονογαμίας; Κάν δια δευτερογαμίας.

Οι μέλλοντες γαμπροί προτιμούσαν συνήθως παρθένους και όχι χήρες προς σύναψη γάμου. Επίσης δεν επιτρεπόταν ο γάμος σε χήρα, εάν δεν είχε παρέλθει ο πένθιμος χρόνος, δηλαδή ένα έτος από το θάνατο του συζύγου εκτός αν κατά το χρονικό αυτό διάστημα γεννούσε. Ο άνδρας δεν πενθούσε τη γυναίκα ούτε η μνηστή το μνηστήρα. Απαγορευμένος ήταν και ο γάμος μεταξύ ατόμων προερχομένων από διαφορετικές τάξεις. Επί Ιουστινιανού όμως λόγω της Θεοδώρας εμφανίστηκε μία χαλάρωση των αυστηρών αυτών κανόνων.

Όσον αφορά την ενδυμασία των προσκεκλημένων και των μελλοννυμφων, οι μεν πρώτοι φορούσαν το ένδυμα του γάμου⁵² Η νύφη εμφανιζόταν λαμπροστολισμένη, καλυμμένη με πέπλο από το κεφάλι ως τα πόδια και δεν έπρεπε να φοράει μαύρα παπούτσια.

Η ενδυμασία του γαμπρού επίσης κατάλληλη για την περίπτωση. Την ώρα του γάμου κατέφθαναν στο σπίτι της νύφης μουσικοί και δαδούχοι γιατί αρχικά τουλάχιστον, το μυστήριο γινόταν την νύχτα. Μόλις ο γαμπρός έκανε την εμφάνισή του, προκαλούσαν θόρυβο και έριχναν μήλα και τριαντάφυλλα. Στη συνέχεια παρουσιαζόταν η νύφη υπέροχα στολισμένη και καλυμμένη με πέπλο, ανέβαινε «επί οχήματος καταστέγου» και άρχιζε με τραγούδια η νυφική πομπή προς την εκκλησία την οποία έβαιναν καθ' οδόν με τριαντάφυλλα και βιολέτες, καίγοντας κατά διαστήματα αρωματικά ξύλα.

Το λουτρό της βασιλικής νύφης πραγματοποιούνταν την Τρίτη μέρα από τη διεξαγωγή του γαμήλιου μυστηρίου, δεν φαίνεται όμως πιθανόν ότι το αυτό συνέβαινε και στην περίπτωση της λαϊκής κόρης. Ίσως το λουτρό να γινόταν πριν από το γάμο.

Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο ο γάμος ήταν καθαρά αστική υπόθεση, γι' αυτό συνήθως την τελετή στέψης πραγματοποιούσε ο πατέρας του γαμπρού. Όμως είδη από τον 4^ο αιώνα κάποιες οικογένειες καλούσαν προαιρετικά ιερέα για την «ευλογία». Τον 6^ο αιώνα συνήθως ο πατριάρχης τελούσε τη στέψη στους αυτοκρατορικούς γάμους. Η Εκλογή επικύρωσε την εκκλησιαστική «ευλογία» ως εναλλακτική ολοκλήρωσης ενός

⁵² όπως αναφέρει και ο Ιωάννης Χρυσόστομος παραπέμποντας στην Αγία Γραφή, δηλαδή τα καλύτερα φορέματά τους καθαρά και όχι μαύρα.

γάμου και ο Λέων, με την 89^η Νεαρά του, έδωσε για πρώτη φορά στην εκκλησία το αποκλειστικό δικαίωμα να νομιμοποιεί τους γάμους, θέτοντας στην αρμοδιότητα των εκκλησιαστικών δικαστηρίων τα νομικά προβλήματα του γάμου, το διαζύγιο και της συνέπειές του. «ευλογία» έγινε υποχρεωτική και η εκκλησιαστική κανονική νομοθεσία επεκτάθηκε σε μεγάλο βαθμό στη ζωή των Βυζαντινών. Από τους 8^ο και 9^ο αιώνα ο γάμος γινόταν υποχρεωτικά στο ναό από τον ιερέα της κοινότητας ή από τον επίσκοπο εάν οι μελλόνυμφοι ήταν εύποροι.

Την ημέρα πραγματοποίησης της στέψης ήταν κάποτε Κυριακή και ο χρόνος καθοριζόταν από την εκκλησία και την λαϊκή πρόληψη. Κατά την τελετή του γαμήλιου μυστηρίου, το ζευγάρι συμμετείχε στη Θεία Ευχαριστία με σκοπό να ταυτιστεί η ένωση με το σώμα και το αίμα του Χριστού και να αποκτήσει την ανάλογη ιερότητα.

Σύντεκνος [στεφάνων] ή παράνυφος γινόταν συνήθως ο ανάδοχος, ο οποίος κρατούσε κατά την περιφορά τα στέφανα. Πριν από την τελετή του μυστηρίου, ο ιερέας όφειλε να διερευνήσει εάν υπήρχαν κωλύματα που εμπόδιζαν τη σύναψη του γάμου. Στη συνέχεια ένωσε τα χέρια των μελλόνυμφων και ανταλλάσσαν τα δαχτυλίδια. Κατά την περιφορά τους έριχναν σουσάμι ή κριθάρι για την επίτευξη πολυγονίας. Μετά τη λήξη της διαδικασίας αυτής οι προσκεκλημένοι ασπάζονταν τα στέφανα και τους μελλόνυμφους με ευχές, προσφέροντας ταυτόχρονα δώρα.

Κατόπιν η νύφη κατευθυνόταν προς το σπίτι του γαμπρού υπό τους ήχους αυλού, κιθάρας και συνοδεία τραγουδιών. Τα άσματα αυτά, αρχικά λαϊκά, αντικαταστάθηκαν συντομώ, υπό την επίδραση της εκκλησίας, από θρησκευτικούς ύμνους. Οι προσκεκλημένοι κάθονταν στο γαμήλιο τραπέζι – όσο το δυνατό πολυτελέστερο όπου γυναίκες και άνδρες έτρωγαν χωριστά – πρόσφεραν δώρα και έψαλλαν παστικά άσματα στα οποία εξυμνούσαν τα προσόντα των νεόνυμφων. Για την εκτέλεση των γαμήλιων χορών καλούνταν ορχήστρες, γυναίκες του θεάτρου, μίμοι. Κατά την έναρξη του ολονύχτιου φαγητού ο γαμπρός αντίκριζε για πρώτη φορά τη νύφη σηκώνοντάς της το πέπλο ενώ οι καλεσμένοι έτρωγαν τραγουδώντας κατά διαστήματα τα επιθαλάμια και κάνοντας μεγάλο θόρυβο με κύμβαλα, τύμπανα και κρόταλα.

Τέλος, αφού έψαλλαν το κατακοιμητικό στο ζεύγος και αυτό αποσυρόταν στο νυφικό θάλαμο, οι καλεσμένοι αποχωρούσαν. Τότε, πολλές φορές οι νεόνυμφοι αντί να περάσουν τη νύχτα σαν σύζυγοι αποφάσιζαν να λατρέψουν τα Θεία και να ζήσουν σαν αδερφοί· άλλοτε πάλι ο ένας από τους δύο κατέφευγε κρυφά στο βουνό ή σε μοναστήρι, επηρεασμένος από την ασκητική θρησκευτική τάση της εποχής.

Το πρωί της επόμενης ημέρας γινόταν το παραξύπνημα των συζύγων από τους συγγενείς και φίλους, οι οποίοι έψαλλαν τα ανάλογα άσματα. Παράλληλα εξέθεταν το χιτώνα της νύφης σε κοινή θέα ως πειστήριο της παρθενίας της· σε αντίθετη περίπτωση, ο σύζυγος θεωρούσε τον εαυτό του προσβεβλημένο και είχε το δικαίωμα να πάρει διαζύγιο.

Οι γαμήλιες διασκεδάσεις διαρκούσαν επτά μέρες. Μετά το πέρας αυτών, ο ιερέας διάβαζε την ευχή λύσης του παστού και η όλη γαμήλια διασκέδαση έπαιρνε τέλος.

4.2.3. ΤΑ ΔΩΡΑ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

Τον 7^ο αιώνα επικρατούσε ο γαμπρός να δίνει δώρο στη νύφη το δαχτυλίδι του γάμου. Έδινε και μία ζώνη. Τα δαχτυλίδια δεν ήταν μόνο χρυσά αλλά και ασημένια ή ακόμα και χάλκινα.⁵³ Οι ζώνες που διασώθηκαν είναι πολύ πιο περίτεχνα έργα μικροτεχνίας από τα δαχτυλίδια και φυσικά πιο δαπανηρά..⁵⁴

4.2.4. Η ΠΡΟΙΚΑ

Η προίκα της γυναίκας ασφαλιζόταν με πολύ επιμέλεια για την ίδια. Νόμιμες διαθήκες που είχαν κυρωθεί, ήταν συνηθισμένες στο Βυζαντινό κόσμο και σεβαστές. Προφορικές διαθήκες που είχαν εκφραστεί με την παρουσία μαρτύρων θεωρούνταν επίσης σεβαστές.⁵⁵

53 Τα χρυσά δαχτυλίδια ήταν στρογγυλά ή οκταγωνικά. Είχαν διακόσμηση με βιβλικές σκηνές στις επτά πλευρές τους. Η 8^η είχε ένθετη διακόσμηση μικρό πλακίδιο από πολύτιμο λίθο με κάποια σκηνή γάμου. Συνήθως, είχε το Χριστό ανάμεσα στους νεόνυμφους σαν να θέλει να ενώσει τα χέρια τους. Άλλη σκηνή είχε έναν Σταύρο ανάμεσα στο ζευγάρι με τα στέφανα του γάμου πάνω στα κεφάλια τους. Ήταν, επίσης, χαραγμένη η λέξη: ΟΜΟΝΟΙΑ στο πάνω μέρος του Σταυρού

54 Οι πιο πολλές ζώνες αποτελούνται από μία σειρά δίσκων ή νομισμάτων ή χρυσών μενταγιόν, στα άκρα είχε δύο μεγαλύτερα και είχε και αγκράφες. Τα πλακίδια είχαν παραστάσεις με ειδωλολατρικά μοτίβα που έκαναν αντίθεση με τα άκρα που είχαν τον Χριστό. Πρόσθεταν εγχάρακτη επιγραφή: ΕΚ ΘΕΟΥ ΟΜΟΝΟΙΑ ΧΑΡΙΣ ΥΓΕΙΑ.

55 Σύμφωνα με τη ρωμαϊκή νομοθεσία κι αργότερα τη βυζαντινή, ο σύζυγος ήταν υποχρεωμένος να κληροδοτήσει την προίκα της γυναίκας του στα παιδιά του, αλλά και οφείλει πρώτα να εξασφαλίσει σε αυτήν αρκετή κληρονομιά για να συντηρηθεί, χρήματα, έπιπλα, δούλους, επίσης το τυχόν δικαίωμα που είχε για δωρεάν ψωμί από τους κρατικούς φούρνους. Όλα αυτά βέβαια ίσχυαν στην

Αφού παρουσιάστηκε η διαδικασία του γάμου σύμφωνα με τα βυζαντινά έθιμα, θα αναλύσουμε στη συνέχεια βήμα-βήμα τον κρητικό γάμο.

περίπτωση που ο σύζυγος έφτανε πρώτος στο τέρμα της ζωής του. Η σύζυγος, όταν χήρευε, έμενε νόμιμος προστάτης των παιδιών τους και διαχειριζόταν την περιουσία του μακαρίτη. Αυτά ίσχυαν αν δεν ξαναπαντρευόταν η σύζυγος.

5. Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΓΑΜΟΣ

«Σα να' ναι όλη η ζωή ετούτη τ' ορατό αιώνιο κυνήγι ενός άορατου Γαμπρού, που κυνηγάει από κορμί σε κορμί την αιωνιότητα, την αδάμαστη Νύφη. Κι εμείς, όλο το ψίκι της γαμήλιας πομπής, φυτά, ζώα, άνθρωποι, χιμούμε τρέμοντας προς τη μυστική παστάδα. Και καθένας κρατάει με δέος τα ιερά σύμβολα του γάμου. Άλλος το Φαλλό, άλλος τη Μήτρα.»⁵⁶

5.1. ΤΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ

Μνηστεία ή προξενείο ονομάζεται η πριν το γάμο συμφωνία μεταξύ νέου και νέας με σκοπό τη συμβίωση. Όταν ένας νέος έφθανε στην ηλικία των 16 με 20 οι κηδεμόνες του, του πρότειναν νύφη, η οποία έπρεπε συνήθως να ήταν μεταξύ 14-16 ετών. Σε αυτήν την περίπτωση μετά από συνεννόηση αμφοτέρων των γονέων γινόταν το λεγόμενο «λογόστεμα», κατά το οποίο δινόταν στη νέα ως απόδειξη του λογοστέματος ένα δακτυλίδι, ή ένας σταυρός.

Ιδιαίτερη σημασία δίνονταν στο γένος της νέας και του νέου.⁵⁷

Πέρα από τα φυσικά κάλλη και την προίκα πολύ σημαντικά ήταν και η ικανότητα του ατόμου, η φρόνηση, η τιμή, και η καλή αγωγή.⁵⁸

Η συμφωνία μεταξύ των γονέων (το λογόστεμα) δεν έχρηζε συμβολαιογραφική πράξη, μιας και τέτοιου είδους ιδιωτικές συμφωνίες θεωρούνταν ιερές και σπάνια παραβαίνονταν. Αρκούσε η καταφατική απάντηση των γονιών της νύφης και η νέα ανήκε στον μνηστήρα της. Όπως λεγόταν αλληγορικά «η κλωστή κόβγεται», το νήμα με το οποίο συνδεόταν η νέα με τους γονείς της κόβεται για να συνδεθεί με τον μνηστήρα της «δια των εκ κλήματος στεφάνων». Γι αυτόν ακριβώς το λόγο μετά το λογόστεμα ο μνηστήρας και ο

56 Νίκου Καζαντζάκη «Ασκητική Salvatores Dei», Εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα

57 όπως χαρακτηριστικά λένε οι Κρήτες «ψηλή γενειά, καλόσειρικό, καλή σκλέτη, καλό σόι». Σοφές και οι συμβουλές που έλεγε ο κρητικός λαός: «Θώριε νούγια και πάρε πανί, θώριε μάνα και πάρε παιδί», «Παπούτσι από τον τόπο σου κι ας ειν και μπαλωμένο», «Το σκουντί από μητάτο κι άνθρωπος από γενειά», «Ίσα σου συμπέθερο και καλλιιά σου σύντεκνο», «Αν μαγαρίσω να ν' λαρδί κι αν κλέψω να ν' λογάρι κι αν πάρω και γυναίκα μου να' ναι παπαδοπούλα», «Σαν ειν' ο άντρας πο σειρά και από μεγάλη σκλέτη ούλο τοβιος σου ξόδιαζε και κάνε του ραέτι» «Παινέσω δεν παινέσω σε εσύ σαι παινεμένη γιατί σαι από ψηλή γενειά και καλαναθρεμμένη»

58Γι αυτό και οι παρακάτω συμβουλές: «Αν είναι για τα κάλλη έχοντα κι αρκάλοι», «Ας έχουν μοίρα τα προυκιά κι ας και κορκιδένια», «Δεν έχουν μοίρα τα προυκιά και ριζικό τα κάλλη», «Η νύφη απ' όντε γεννηθεί της πεθεράς της μοιάζει», «Θες να γνωρίσεις την κερά; Τήρα την συντροφιιά της», «Καλλιιά νύφη προυκοκάμουσα παρά προυκοφέρουσα», «Μυρίζει ο μόσχος άδολος μέσα στο μοσχοκούτι οι φρονημάδες κι οι τιμές καλλιιά ναι παρά πλούτη», «Που πάρει χίλια πύρπυρα και κακουδιά γυναίκα, τα χίλια παν' στ' ανάθεμα κι η κακουδιά πομένει»

πατέρας της νύφης έπιαναν από τα δύο άκρα μια κλωστή την οποία την έκοβε με μαχαίρι ο πατέρας της νύφης. Ο νέος και η νέα στο εξής καλούνται «λογοστεμένοι» ή «σημαδεμένοι».

Κατά παράδοση η νύφη παίρνει κινητή προίκα μαζί με ευχές από τους γονείς της. Ρούχα, καλύμματα, σεντόνια, χαλιά, οικιακά σκεύη, έπιπλα, μια εικόνα Αγίου κ.τ.λ. είναι συνήθως αυτά που συνθέτουν τη λεγόμενη προίκα.

Ο πατέρας του γαμπρού του έχει φτιάξει σπίτι κοντά στην οικία της οικογένειας, έτσι ώστε τα αγόρια να μην απομακρύνονται από τον τόπο γέννησης τους.⁵⁹

Λίγο πριν τη μεταφορά της προίκας στο σπίτι του γαμπρού συντάσσεται το γαμήλιο έγγραφο το «προικοσύμφωνο»⁶⁰

Όταν ένας νέος είναι σε ηλικία γάμου, συνήθως οι γονείς του, του υποδεικνύουν μερικά από τα κορίτσια τα οποία θεωρούν κατάλληλα γι' αυτόν. Μόλις εκείνος διαλέξει μια από αυτές, στέλνει ένα συγγενή ή γνωστό, ο οποίος είναι μεγάλης ηλικίας, σεβαστός και παντρεμένος, ως προξενητή, για να αναγγείλει στους γονείς της νύφης την γαμήλια πρόταση. Προτιμάται έντονα ο προξενητής να είναι παντρεμένος γιατί όπως έλεγαν:

«Ανύπαντρος προξενητής για λόγου του παραμιλεί»

Με μεγάλη ανυπομονησία ερωτάται ο προξενητής όταν επανέρχεται από το σπίτι της νύφης για το εάν η γαμήλια πρόταση έγινε δεκτή με τις εξής ερωτήσεις:

59 Ο άνδρας που κατοικεί στο σπίτι της νύφης λέγεται σόγαμπρος και θεωρούταν ιδιαίτερα προσβλητικό.

60 Παράδειγμα απόδοσης προίκας

1549, 22 Ιανουαρίου Τη αυτή κβ^η του Ιανουαρίου ,αφμθ'.

Έστον(α) και εγώ Αννέζα χήρα του ποτέ Κωνσ(αντή) Παστασαλ(ι), από το χωρίον Κορφαίς, να 'χα πάρη γαμβρον εις την θυγατέ ρα μου την Εργήνα, εσένα τον Μανόλι Ρασούλη, υιόν του Γεώργι, από το λεγόμενον χωρίον Κορφαίς, από καιρόν περασμένον και να σου τάξω δια προικιόν της λεγομένης μου θυγατρός με λόγια, υπέρπυρα διακόσα, την οποίαν μου θυγατέρα με την προμέσα οπού σου 'καμα από τότες εκοσεντίρσεις και επήρες και ευλογίθεις τηνε δια της Αγίας Εκκλησίας, από τα οποία υπέρπυρα διακόσα οπού σου 'ταξα δια προικιόν σου, ομολογώ και ό,τι πράγματα σου 'δωκα και εστοι-μάρισά σου τα τότε εσένα του λεγομένου μου γαμβρού, εμοντάραν όλλα υπέρπυρα ρα', ήγουν εκατόν ένα και διατή δεν τα εγράψαμεν εις γραφήν δια να φένεται ή αλήθια, τα βάνωμεν και φανερόνωμεν τα εις την γραφήν ταύτην. Και δια τα επίλοιπα αληθινά υπέρπυρα εννεήντα εννέα οπού σου ρεστάρω εις το λεγομενον προικιόν, εσυμβιβάστημεν σήμερον και δια αποπλήρωμά σου και αποσατισφατζιός σου των λεγομένων υπερπύρων διακοσών του λεγομένου προικιού σου, σου δι δω συνηθαστικώς εκίνω το σπήτη το εδικό μου οπόχω εις το λεγόμενω χωρίον Κορφαίς, εις τον τόπον του μισερ-Αντώνι Κορνάρω, τα σύνορά του είνιε ούτως: η εμπασά του ένα νοτικά, βορινά ένα με το σπήτη του υιού μου του Μπλάζου και δυτικά με το σπήτη του Κων στη Βασμούλ(ο) και ανατολικά με το σπήτη του Πουλοπόδη, το οποίον αυτό το σπήτη οπού σου δίδω με το άερέν του και με όλα του τα δι καιώματα, από την σημερον και ομπρός εις παντοτινώ εσύ ο ρηθείς μου γαμβρός να πάρης, να έχεις, να κρατής, να ποσεδέρης, εννοίκιον και ουτιλητά απ' αυτό να πέρνεις, να δίδης, να πουλής, να χαρίζεις, να προικίζεις και δια την ψυχήν σου να το δίδης φραγγάτω και λίμπε ρω από πάσα βάρος, διότης λέγω και δεν πληρώνει τίποτας βάρος και τινάς να μην σου υπή το εναντίον και ούτως οίμαι κοτέντα, βα νοντ(α) και διά πένα υπέρπυρα ν', δια τα φουσαδά της αυθεντίας μας και η γραφή αύτη εις την δύναμίν της. Από το άλλο μέρος εγώ ο ρηθείς Μανόλις Ρασούλης, πρεζέντε και κοτέντος εις όλλα τα άνωθεν και στρέφω σε σιγούραν και αναπαϊμένην εσένα την άνωθεν μου πενθερά και τους διαδόχους σου εις παντοτινώ δια τα λεγόμενα υπέρπυρα διακόσα οπού μου 'χες τάξη δια προικιόν της λεγομένης Εργήνας, της θυγατρός σου, και εμένα γυναίκας, διατή τα επληρώθηκα από σένα εις μόνον και φόρμα ως άνωθεν ειρηται. Μάρτυρες παρακαλετοί:κυρ-Μανόλις Μουσούρος και κυρ-Ιωάννης Καταρτός και κυρ-Δημήτρης Μαυρωμάτης.

«Είπες τα είπα εκείά που σου πα; Κι απής τα είπες ήντα σου είπαν;

Είπα τα είπες εκείά που μου είπες. Κι ήντα σου είπαν εκείά που τα' πες;»

Σε περίπτωση αποτυχίας απαντά:

«Άσπρη ρασέ, μαύρη ρασέ δεν ειν' το πάπλωμα για σε.» ή διαφορετικά: *«Άγκουρα δαμάσκηνα και πρικιές ελιές, τα κρυφολογήματα δεν ειν' καλές δουλειές»*

Αν όμως ο προξενητής φέρει με επιτυχία εις πέρας την αποστολή που το ανατέθηκε τότε απαντά:

«Δόξα σοι ο Θεός ελόπηκε η κλωστή»

Πολλές φορές όμως ο αγνός έρωτας οδηγεί τους νέους να κλεφτούν και να παντρευτούν κρυφά και χωρίς τη συγκατάθεση των γονιών τους.

Οι γάμοι που γίνονταν εν κρυπτώ και χωρίς επισημότητα, ήταν κυρίως λόγω φόβου αρπαγής, ή κινδύνου, ή λόγω φτώχειας, όμως πάντοτε καταδικάζονταν από τους ριμαδόρους της εποχής:

«Όποιος κρυφά παντρεύεται φανερά πομπεύεται»

«Χωστά χωστά τον έκαμεν ο Μιχελής το γάμο γιατί ταν τα ψωμιά μικρά και το χωριό μεγάλο»

5.2. Ο ΑΡΡΑΒΩΝΑΣ

Ωστόσο υπάρχουν και πάρα πολλοί νέοι και νέες που για διάφορους λόγους παντρεύονται με συνοικέσιο, δηλαδή με τη μεσολάβηση τρίτου προσώπου, του καλούμενου προξενητή. Στην περίπτωση αυτή αρχικά γίνεται συνάντηση των νέων, για να δει ο ένας τον άλλον οφθαλμικά, αν δεν έχουν ιδωθεί πιο πριν, και ακολουθούν κρυφές συναντήσεις των νέων για καλύτερη γνωριμία. Μετά από την απόφαση του νέου και της νέας να πάνε για γάμο, ακολουθεί η έγκριση της οικογένειας, ο αρραβώνας (= επίσημος συμφωνία, με παπά και προικοσύμφωνο) ή το «λογοδόστημα» (= ανεπίσημος αρραβώνας, χωρίς παπά, απλώς συμφωνία με τα λόγια).⁶¹

61Η επίσημη έγκριση των γονιών και κυρίως του πατέρα για το γάμο γίνεται συνήθως παρουσία παπά, που ευλογεί τα δακτυλίδια και αφού συνταχθεί το «προικοσύμφωνο», που ορίζει τις οικονομικές λεπτομέρειες του γάμου, παρουσία του προξενητή (αν έχουμε γάμο από προξενικό), ορίζεται και η ημερομηνία του μυστηρίου του γάμου

Οι γονείς με το μέλλοντα γαμπρό, την οικογένεια, μερικούς φίλους και τον ιερέα, πηγαίνουν με μια απλή αλλά συγκινητική πομπή στο σπίτι της μέλλουσας νύφης κρατώντας το «μνήστρα» ή «χαρίσματα». Σε αυτά περιλαμβάνονται χρυσό δαχτυλίδι⁶², χρυσά φλουριά (ανάλογα με την οικονομική επιφάνεια του μέλλοντα γαμπρού), Αγιοκωνσταντινάτο ή χρυσός σταυρός, χρυσό περιδέραιο (κολαΐνα, μποτόνια, αμπρακάμοι) και ένα μαχαιράκι (μπουνιαλάκι⁶³ ή αργυρομπουνιαλάκι), το οποίο φοράει στη ζώνη της σε όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις ως ένδειξη ότι είναι αρραβωνιασμένη⁶⁴. Ο ιερέας ψάλλει ορισμένες ευχές και μετά το τέλος της ακολουθίας η αρραβωνιασμένη προσφέρει με τον ασημένιο δίσκο κρασί στους παρευρισκόμενους, ξεκινώντας από τον ιερέα, καθώς λένε: «*εμπρός στα γένεια πάει η κόυπα*». Έπειτα δίνει σε κάθε ένα από τους παρευρισκόμενους ένα μαντήλι ως ενθύμιο του αρραβώνα της και κάθε προσκεκλημένος ρίχνει στο δίσκο νομίσματα. Μετά από αυτά παρατίθεται τραπέζι λιτό μεν αλλά πλούσιο από κρασί, χαρά και ευχές για τα καλορίζικα: «*Να χαιρέσαι τον αρραβώνα σου*», «*Καλορίζικοι, να ζήσετε!*», «*Να χαιρέστε ο ένας τον άλλο!*», «*Και στα στεφανώματα σας με καλό!*»

Μετά από αυτή την τελετή, φεύγουν όλοι ευχόμενοι «*Καλά ζέτελα, ή καλά ζετελέματα*»

Οι αρραβωνιασμένοι σπάνια συναντιούνται ή συνεβρίσκονται και μάλιστα εάν τύχει τη νέα και τυχαία συναντήσει τον μνηστήρα της φεύγει και προσπαθεί με κάθε τρόπο να αποφύγει τη συνάντηση. Σπάνια πηγαίνει στο σπίτι του μνηστήρα της πριν το γάμο, όπως υποστηρίζουν και τα παρακάτω γνωμικά:

«*Η νύφη στα πεθερικά χωρίς γαμπρό, τι θέλει;*»

62 Το έθιμο αυτό έχει τις ρίζες του στη Ρώμη, καθώς συνήθιζαν να δίνουν, να σημαδεύουν τις μέλλουσες γυναίκες τους με ένα χρυσό δαχτυλίδι, το οποίο συμβόλιζε τη δέσμευση της γυναίκας στο μνηστήρα της.

63 Μπουνιάλο ή μπασαλής: το μαχαίρι. Κυρίως επι Ενετοκρατίας λέγονταν μπουνιάλα. Σήμερα λέγονται μπουνιαλάκια τα γυναικεία ασημένια μαχαιράκια. Μετά την τουρκική κατάκτηση το λέγανε μπασαλή, ίσως εκ του καλύτερου κατασκευαστή τέτοιων μαχαιριών, εν ονόματι Αλή. (Μπας στα τουρκικά σημαίνει πρώτος, καλύτερος τεχνίτης). Το δώριζε ο νέος στην αρραβωνιαστική του. Το δώρο αυτό είχε διττή σημασία: Α. η νέα ήταν υποχρεωμένη να σκοτώσει το ξένο που θα τολμούσε να σηκώσει προκλητικά το βλέμμα του προς εκείνη. Β. η μνηστήρας θα σκότωνε τη κοπέλα σε περίπτωση απιστίας της.

64 Αρραβόνιας: στον Ερωτόκριτο γίνεται κατ' επανάληψη λόγος για τον αρραβώνα της Αρετούσας. Ο ποιητής την παρουσιάζει ως σκεπτόμενη να αρραβωνιαστεί. Το δόσιμο του δαχτυλιδιού στον Ερωτόκριτο δεν φαίνεται να είναι ενθουσιασμός της στιγμής. Η Νένα μάλιστα την αποτρέπει γεγονός που μας επιτρέπει να εικάσουμε πως διόλου απίθανο είναι να υπήρχε η συνήθεια να δίνει η κόρη τον αρραβώνα: «Κι απόψε ν' αρραβωνιαστώ βούλομαι με τα κείνο να' ν' άνδρας μου και ταίρι μου κι άλλης δεν τον αφήνω» (Γ' 1129) «Με ήντα μόδο βούλεσαι κι ο νους σου πως το δίδει κερά μου να αρραβωνιαστείς να δώσεις δαχτυλίδι;» (Γ' 1315) «Και βγάνει απ' το δακτύλι τ'ήντα όμορφο δαχτυλίδι με δάκρυα κι αναστεναγμούς του Ρώκριτου το δίδει. Λέει του να και βάλε το εις το δεξό σου χέρι σημάδι πως ώστε να ζω είσαι δικό μου ταίρι» (Γ' 1465-68)

«Αλάργα τη φωτιά από τα λινόξυλα, κι ο διάβολος έχει πολλά πόδια»

«Στάλα τη στάλα το νερό το μάρμαρο τρυπά το, κι η κόρη με τ' ανάβλεμμα το νιό κατηγορά τον»

«Πριχού να γίνει το κακό και τελειωθεί το πράμα, πρέπει να σέβεται κανείς να μη γεννεί το σφάλμα. Μα σα γεννεί το σφάλσιμο, ποτέ καλό δεν κάνουν, χίλια σαπούνια και νερά το στίγμα δε το βγάνουν»

Η περίοδος κατά την οποία οι δυο νέοι είναι αρραβωνιασμένοι διαρκεί μέχρι να γίνουν οι απαραίτητες ετοιμασίες για το γάμο. Ο νέος να τελειώσει το σπίτι, και η νέα να ετοιμάσει την προίκα της. Πολλές φορές όμως γίνεται ο γάμος μετά το πέρας δυο- τριών μηνών, π.χ. ως τα καθαρομούστια δηλαδή τον Οκτώβριο- Νοέμβριο που τα κρασιά είναι έτοιμα προς κατανάλωση⁶⁵

5.3 Η ΠΡΟΙΚΑ

Προίκα ονομάζονται τα απαραίτητα για το σπίτι, τα οποία δίνονται από τους γονείς της μέλλουσας νύφης. Στην προίκα περιλαμβάνονται: ρούχα στρώματα, σκεπάσματα, σεντόνια, πετσέτες, πατανίες, χαλιά, οικιακά έπιπλα, υφαντικά εργαλεία, μαγειρικά σκεύη κτλ. Τα περισσότερα από τα υφαντά τα έχει φτιάξει η ίδια η κοπέλα για το συγκεκριμένο σκοπό. Η προίκα εκτίθεται οκτώ ημέρες στο σπίτι της νύφης, όπου φίλοι και συγγενείς, περνούν και τη θαυμάζουν. Η προίκα αποστέλλεται στο σπίτι του γαμπρού οκτώ ημέρες πριν από το γάμο.

Την ημέρα που θα μεταβεί η προίκα στο σπίτι του γαμπρού, η μητέρα και φίλες της νύφης τακτοποιούν σε σάκκους τη προίκα, ρίχνοντας μερικά αμύγδαλα, ρόδα, καρύδια και μήλα για καλή τύχη.⁶⁶ Καθ' όλη τη διάρκεια τραγουδούν:⁶⁷

⁶⁵ «Έχε κερά μου υπομονή ως τα καθαρομούστια που τότε δα παντρεύονται ούλα φτωχά και πλούσια». Η μακροχρόνια μνηστεία δεν θεωρείται καλός οίωνός και ο λαός συμβουλεύει τη γρήγορη στέψη με την εξής φράση: «Ο Γρηγόρης εγρηγόρει κι ο Μελέτης εμελέτα κι ο Γρηγόρης την επήρε του Μελέτη τη γυναίκα»

⁶⁶ Μετά το γάμο, η πεθερά της νύφης τα ρίχνει στα κεφάλια του γαμπρού και της νύφης ως σημάδι καλού οίωνού για καλή τύχη, πλούτο και ευλογία στο σπίτι.

⁶⁷ Εδώ θα βάλουν τα προικιά, τω χριστιανώ τ' αντέτι, και του καιρού σα σήμερα να 'ρθούνε κι οι συντέκνοι. Μυρίζουν οι βασιλικοί, μυρίζουν και τα μέρτα, βάλτε τη χέρα στο σακί και βγάλτε μια κουβέρτα. Μυρίζουν οι βασιλικοί, μυρίζουν κι οι βαλσάμοι, βάλτε τη χέρα στο σακί και βγάλτε ένα βουργιάλι. Ένα-ν-ανέφαλο περνά, βαστά νερό και χιόνι, ας είναι καλορίζικο τση νύφης το σεντόνι. Ένα-ν-ανέφαλο περνά, βαστά νερό και στούπα, ας είναι καλορίζικη τση νύφη' μας η προύκα. Ένα-ν-ανέφαλο περνά από τον Ψηλορείτη, ας είναι καλορίζικο και τούτονά το σπίτι. Ας είναι καλορίζικη τση νύφη' μας η προίκα που θα τη χαιρέται μαζί με του γαμπρού τη γλύκα. Νύφη μου, τούτα τα

«Τα νεφαλάκια τ' ουρανού βαστούν νερό και στούπα, ας είναι καλορίζικη της νύφης μας η προύκα»

«Η νύφη μας παράγγειλε στην Πόλη τα προουκιά της στη Βενεθιά τα ρούχα τζη και τα παινέματα της»

«Το νέφαλο που πέρασε βαστά νερό και χιόνια ας είναι καλορίζικα της νύφης τα σεντόνια»

Συγγενείς και φίλοι του γαμπρού πάνε στο σπίτι της νύφης για να παραλάβουν τη προίκα με τη συνοδεία λύρας. Εκεί τους υποδέχονται οι γονείς της νύφης με χαρές, τραγούδια και κεράσματα. Αφού πάρουν τη προίκα εύχονται καλορίζικα και μεταβαίνουν στο σπίτι του γαμπρού τραγουδώντας:⁶⁸

«Αμέτε πείτε του γαμπρού να στέκει να ξανοίγει ρούχα που του τα φέρνουμε να μην αναγογγύζει»

«Είπαμε τα Παστικά φέρετε τα πατητά, είπαμε και τα τραγούδια φέρετε και τα κουλούρια»

Ο γαμπρός και τους γονείς και τους φίλους του, τους υποδέχεται, προσφέροντας τους κρασί, ένα μαντήλι και ένα κουλούρι στον καθένα.

Οκτώ ημέρες πριν το γάμο ο γαμπρός στέλνει στη νύφη το νυφικό φόρεμα και ορίζει και τους καλεστές, οι οποίοι θα αναλάβουν να καλέσουν τον κόσμο που θα παρευρεθεί στο γάμο. Οι προσκεκλημένοι στέλνουν στο γαμπρό «κανίσκια», τα δώρα δηλαδή για το γάμο, ήτοι αρνιά, τυριά, κρασί. Δίδονται και τα καλούμενα «χαρίσματα» (φάκελοι με χρήματα) ή ακριβά είδη σπιτιού, ώστε το νέο ζευγάρι να βοηθηθεί στο στήσιμο του νέου τους σπιτιού.

Τη παραμονή του γάμου μαζεύονται όλοι οι προσκεκλημένοι στο σπίτι του γαμπρού και στο σπίτι της νύφης ανάλογα όπου παρατίθεται πλούσιο γεύμα πλαισιωμένο από τραγούδια για την περίπτωση και ευχές του τύπου: «Να ζήσει το αίτιο», δηλαδή του γαμπρού και της νύφης.

προουκιά τα σπίτι να στολίσουν, εύχομ' εγγόνια και παιδιά να τα κληρονομήσουν. Θωρείτε πούρι, κοπελιές, πούρι καλά θωρείτε, όσες δεν έχετε προουκιά διάοσο παντρευτείτε! Θωρείτε πούρι, κοπελιές, κεντήματα και λούσα και πατανίες όμορφες που 'χουν ωραία κρούσσα. Και τα τσικαλοπιάσματα κι εκείνα ζομπλιαστά 'ναι, από 'κεια καταλάβετε είναι νοικοκερά 'ναι! Χέρια και πόδια να φιλείς, νύφη μου, τση μαμάς σου, που κείνη σε βοήθησε κι έσαξες τα προουκιά σου.

68 «Επήραμε τα τά προουκιά τα μορφοστολισμένα εξήντα τα στολίσανε κι εκατοδύο τα φάναν και για στολιδία πήρανε τον ουρανό με τ' άστρα, τον ήλιο τον πεντάμορφο και το χρυσό φεγγάρι, τους κάμπους και τα λούλουδα και τσ' ομορφιές του κόσμου. Να ναι τα χέρια των χρυσά που τα μορφοστολίσαν να τα χαρεί ο νιος γαμπρός μαζί με την καλήν του». Χανταμπάκης Γεώργιος, «Το ριζίτικο τραγούδι από τις πηγές του, Χανιά, 1983, σελ.72»

5.4 Ο ΠΑΣΤΟΣ

Ο Παστός είναι ο θάλαμος των νεόνυμφων, ένα δωμάτιο που στολίζονταν τη παραμονή του γάμου, ένα στο σπίτι του γαμπρού και ένα στο σπίτι της νύφης. Το στόλιζαν οι ανύπαντρες κοπέλες του χωριού με δυο φύλλα δάφνης που συμβόλιζαν την αχώριστη συζυγική ζωή και τη γονιμότητα. Ο παστός κατασκευάζονταν σε ένα καθαρό δωμάτιο στον τοίχο του οποίου κρέμαγαν ένα λευκό σεντόνι πάνω στο οποίο έραβαν τους κλώνους, φύλλα και διάφορα άνθη.⁶⁹ Το ίδιο γίνεται και στο σπίτι της νύφης, όπου την ημέρα του γάμου κάθεται εκεί και περιμένει την ακολουθία του γαμπρού, το λεγόμενο «ψίκι» να την πάρει και να την πάει στην εκκλησία για την τέλεση του μυστηρίου.

Οι κρητικές φορεσιές⁷⁰

Προτού αναφέρουμε για το στόλισμα των μελλοννυμφων αξίζει να ανατρέξουμε στην ιστορική διαδρομή της κρητικής φορεσιάς.

5.5. Η ΑΝΔΡΙΚΗ ΦΟΡΕΣΙΑ

Οι Κρήτες για δύο αιώνες μετά την βενετσιάνικη κατάκτηση (1204) συνέχισαν να κρατούν το βυζαντινό ένδυμα που φόρεσαν μετά την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Σαρακηνούς (961). Κατόπιν αρχίζουν να ντύνονται με τη βενετσιάνικη μόδα. Η ανδρική παραδοσιακή φορεσιά με τη βράκα, το γελέκι, το «μεϊτάνι» και τα «στιβάνια»⁷¹ κάνει την εμφάνισή της στις αρχές του 16ου αιώνα.. Η άποψη ότι η βράκα ήταν άγνωστη στην Κρήτη πριν από την τουρκική κατάκτησή της δεν είναι εξακριβωμένη. Το πιο πιθανό είναι να

⁶⁹Κατά τη διάρκεια του στολισματος οι νέες τραγουδούσαν τα εξής δίστιχα: «Ο βάτος είναι δροσερός, χλωρός ξερός μεπερνέει βοηθάτε Μοίρες του γαμπρού πάντα να του κερδάνει», «Φέρετε τους βασιλικούς κι όμορφους καντιφέδες και τον παστό στολίστε ρόδα και μενεξέδες», «Βάλετε σπούρδες του παστού αμύγδαλα σταφίδες και τα κουλούρια του γαμπρού χρυσές μου κορασιδες», «Σήμερα κάνουν ο παστό με ροδαρές και τέχνη του χρόνου σα και σήμερα να ρθούνε κι οι συντέκνοι»

⁷⁰ Αποσπάσματα από το βιβλίο του Ιωάννη Τσουγλαράκη «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΦΟΡΕΣΙΑΣ», Αθήνα 1997,1999 (Β' έκδοση).

⁷¹ Τα παπούτσια στην Κρήτη ήταν ένα είδος με αξία. Ο αρραβωνιαστικός μαζί με την λαμπάδα της Ανάστασης έστελνε στη μηνηστή του και ένα ζευγάρι παπούτσια παίρνοντας ως αντίδωρο ένα καπνοσάκκουλο κεντημένο από τα χεράκια της μηνηστής του.

«Εμήνυσα τσ' αγάπης μου τση πέρδικας τση ρούσας πως θέλω καπνοσάκκουλο με τ' ασημένα κρούσσα. Μα μήνυσε μου το κι αυτή εδέ βαρύ γομάρι! Πως θέλει τα παπούτσια της με το μαργαριτάρι» (Μαρία Λιοδάκη «Κρητικά Λαογραφικά- Μαντινάδες» σελ. 305)

παρέλαβαν οι Κρητικοί μια μορφή βράκας από τους πειρατές της Αλγερίας ή της Τύνιδας, καθώς είχαν έλθει σε κάποια σχέση.

Την ανδρική παραδοσιακή γιορτινή ενδυμασία της Κρήτης ράβουν και κεντούν ειδικοί ραφτάδες, που ονομάζονται «τερζήδες». Το διακοσμητικό κέντημα γίνεται με βαθυκύανα ή μαύρα μεταξωτά στριφτά κορδονέτα, που λέγονται «χάρτζα». Τα «χάρτζα φτιάχνονταν και πουλιόνταν από ειδικούς τεχνίτες, τους «καζάζηδες» ή τα έφερναν έμποροι και «τερζήδες» από την Αίγυπτο. Η σκολινή ανδρική φορεσιά περιλαμβάνει τα εξής τεμάχια: βράκα, κάλτσες, γελέκι⁷² «μεϊτάνι», «καπότο», πουκάμισο, ζώνη, σπαστό φεσάκι, ή «σαρίκι», ασημομάχαιρο, «καδένα» και «στιβάνια»⁷³. Το χαρακτηριστικό στοιχείο της φορεσιάς είναι η βράκα. Στη δυτική Κρήτη την ονομάζουν «κάρτσα», ενώ στην ανατολική «σ(χ)ιαλβάρι»⁷⁴. Επικράτησε, όμως, σε ολόκληρη την Κρήτη να λέγεται, χρησιμοποιώντας τον πληθυντικό των όρων, βράκες ή «σαλβάρια» και να εννοείται με αυτό, το σύνολο της φορεσιάς.

Το παραδοσιακό γιορτινό πουκάμισο του Κρητικού, υφαντό, μεταξωτό ή βαμβακερό, έχει χρώμα κυρίως άσπρο. Ποτέ, όμως, δεν φορούσαν οι Κρητικοί μαύρο πουκάμισο στους γάμους, στους αρραβώνες, στα βαπτίσια, στις χαρές, στις γιορτές και στα πανηγύρια, γιατί ήταν δείγμα πένθους. Να σημειωθεί ότι, η σύγχρονη συνήθεια να φορούν οι Κρητικοί αδιακρίτως μαύρο πουκάμισο επικρατεί εδώ και μερικές μόλις δεκαετίες.

Το παραδοσιακό κεφαλοκάλυμμα της φορεσιάς είναι το κόκκινο σπαστό φεσάκι με τη μαύρη φούντα ή το «σαρίκι» με την μορφή της μεγάλης μαντήλας. Μέχρι την εποχή του Μεσοπολέμου οι Κρητικοί φορούσαν κυρίως το σπαστό κόκκινο φεσάκι με τη μακριά φούντα, το οποίο, να τονίσουμε ότι, δεν έχει καμιά σχέση με το κωνοειδές φέσι των Τούρκων. Παράλληλα φορούσαν και το μεγάλο μαντήλι, που πριν πάρει το τούρκικο όνομα «σαρίκι» λεγόταν «πέτσα»⁷⁵. Είδος «πέτσας» φορούσαν οι Κρητικοί από τα τέλη του 15ου αιώνα. Την τύλιγαν στο κεφάλι τους και άφηναν τις άκρες να πέφτουν στους ώμους, εμπρός και πίσω. Πιο

72 Γελέκι: τον όρο γελέκι τον είχαν παραλάβει οι Κρήτες από τους Ενετούς. Τον όρο μείνάνι παρέλαβαν αργότερα από τους Τούρκους.

73 Στιβάνι: η λέξη είναι από το ιταλικό «stivale». Η λέξη συναντάται σε κείμενα κρητικά (Στέφανου Σαχλίκι «Αφήγ. Παράξενος» στ. 186 «φόρον στιβάνια τραγινά». Κορνάρου Ερωτόκριτος στ.780 « και κάτω απ' το στιβάνι ντου εις τις ραφές τη βάνει» και στ.820 «και πάντα τη κρουφή γραφή έβανε στο στιβάνι». Τη λέξη στιβάνι αναγράφει η έκδοση Βενετίας και οι εκδόσεις Ξανθοῦδιδη.)

74 Χιαλβάρι: το γιορτινό ένδυμα των Κρητικών. Στα δυτικά της Κρήτης λέγεται και κάρτσα (από το ιταλικό calza) το κεντούσαν τα παλαιότερα χρόνια με βαριά κεντήματα οι αρραβωνιασμένες κοπέλες και κατά το έθιμο το έκαναν δώρο στο γαμπρό.

75 Πέτσα: το περιτύλιγμα του φεσιού πριν πάρει το τούρκικο όνομα σαρίκι. Οι νέοι γαμπροί δεν γίνονταν να εμφανιστούν σε χορούς και πανηγύρια χωρίς να φορούν πέτσα. «Ποτέ μου δεν εχόρεψα γιατί δεν είχα πέτσα» η πέτσα επι τουρκοκρατίας μετονομάσθηκε και τζεβρές, εφόσον ήταν κεντημένη με μετάξι και χρυσοκλωστές. Τις πέτσες τις ύφαιναν οι νέες για τους αρραβωνιαστικούς τους. Μετά την τουρκική κατάκτηση η πέτσα κάλυπτε το φέσι των Χριστιανών Κρητών για να μη διακρίνονται από τους Τούρκους.

παλιά την «πέτσα» τύλιγαν στο λαιμό, είχε φαρδύτερες άκρες, που έπεφταν στους ώμους και την έλεγαν «στόλα». Η «πέτσα» ονομαζόταν και «τζεβρές», όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν την Κρήτη. Το σαρίκι (μαντήλα), παλαιότερα, ήταν ένα μακρόστενο μεταξωτό πολύχρωμο μαντήλι, το περίφημο «λαχουρί» με το οποίο αρκετοί Κρήτες τύλιγαν το σπαστό κόκκινο φεσάκι τους. Και είναι σίγουρο ότι αυτοί δεν θα έβαζαν στο κεφάλι τους κάτι τούρκικο, κάτι που δεν θα ήταν σύμφωνο με τη μακραίωνη παράδοση του τόπου μας.

Το σύγχρονο πλεχτό μεταξωτό μαύρο σαρίκι, που θεωρείται στις μέρες μας το παραδοσιακό κεφαλοκάλυμμα του Κρητικού, με τα πυκνά κρόσσια που μοιάζουν με δάκρυα, έκανε την εμφάνισή του το δεύτερο τέταρτο του 20ου αιώνα στην κεντρική Κρήτη. Λέγεται πως έχει πολλά κρόσσια για να δείξει τα πολλά χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη και συμβολίζουν, με το σχήμα τους, τη θλίψη και το θρήνο που προκάλεσε το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου στα 1866.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της φορεσιάς είναι το ασημομάχαιρο. Στα χρόνια της Βενετοκρατίας λεγόταν «μπουνιάλο» ή «πουνιάλο». Επί Τουρκοκρατίας λεγόταν «πασαλής». Το τυπικό μαχαίρι με τη μορφή που διατηρήθηκε μέχρι σήμερα παρουσιάστηκε στα τέλη του 18ου αιώνα. Η θήκη του μαχαιριού στην επίσημη φορεσιά ονομάζεται «φουκάρι». Είναι ασημένια καλαμιστή, δηλαδή σκαλισμένη με το καλέμι. Το ασημένιο φουκάρι είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό και παρουσιάζει μεγάλη αισθητική αξία με πλουσιότατη διακόσμηση. Αποτελεί το βασικό ανδρικό κόσμημα και δηλώνει την κοινωνική θέση και την οικονομική κατάσταση του Κρητικού που το φοράει. Χαρακτηρίζει τους «καλόσειρους», δηλαδή τα ξεχωριστά πρόσωπα.

Τα ασημένια μαχαίρια αποτελούσαν ιερό και αναπόσπαστο μέρος του οπλισμού και της εξάρτησης των πολεμιστών. Μεγάλη ήταν και η συμβολική αξία του μαχαιριού στην κοινωνική ζωή των Κρητικών.

5.6. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΦΟΡΕΣΙΑ.

Παρ' ότι από το 1204 η Κρήτη ενετοκρατείται, η Κρητικιά αρχόντισσα διατηρεί το βυζαντινό φόρεμα για δυόμισι αιώνες μετά, έως τη πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453), και μάλιστα ένα φόρεμα παλαιό, όπως αυτό του 10ου αιώνα. Από την κατάλυση, όμως, της βυζαντινής αυτοκρατορίας και έπειτα, η κρητική γυναικεία φορεσιά αλλάζει, καθώς εξελίσσεται σύμφωνα με τις βενετσιάνικες επιδράσεις. Οι Κρητικές ντύνονται, λοιπόν,

ποικιλόμορφα και δεν τηρούν συγκεκριμένη μόδα και έτσι βλέπουμε στην Κρήτη, την ίδια περίοδο, να φοριούνται ποικίλα ενδύματα.

Η είσοδος της βράκας στην Κρήτη έφερε μια αλλαγή στο φόρεμα της Κρητικοπούλας, το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα, προς το ανδρικότερο. Έτσι, οι νέες κοπέλες πήραν από τα ρούχα των ανδρών το «μεϊτάνι», που τότε το έλεγαν «ζιπόνι». Παράλληλα, αυτήν την εποχή παρουσιάζεται και το αχειρίδωτο (χωρίς μανίκια) περιστήθιο, που ονομάζεται «κορπέτο». Λίγο μετά, στα τέλη του 16ου αιώνα, στις ανατολικές επαρχίες εμφανίζεται η «σαλταμάργκα», μια ευρύχωρη αχειρίδωτη ζακέτα, τελείως ανοιχτή μπροστά, μακριά, που φθάνει μέχρι τους γοφούς. Όταν αργότερα η «σαλταμάργκα» έκλεισε πάνω στο στομάχι με πόρπη, που την έκανε να μοιάζει με ένα μακρύ «κορπέτο», ονομάστηκε «φέρμελη». Να σημειωθεί ότι, το «ζιπόνι» με τα χρόνια το είπαν και «κοντόχι». Στα Ανόγεια το λένε και «μπόλκα», ενώ στη κεντρική και ανατολική Κρήτη ονομάζεται αλλού «μπαχριέ», αλλού «σάκο». Από τη στιγμή που το «ζιπόνι» άρχισε να κεντιέται με χρυσοκλωστές και να γεμίζει από χρυσά κεντήματα το είπαν «χρυσοζίπονο».

Αναπόσπαστο στοιχείο της φορεσιάς για την αρραβωνιασμένη κόρη ή την παντρεμένη γυναίκα της δυτικής και κεντρικής Κρήτης είναι το «μπασαλάκι» ή «πασαλάκι». Λέγεται και «αργυρομπουνιαλάκι». Είναι αργυροποίκιλο μαχαιράκι με ασημένιο «φουκάρι» (θήκη), μικρογραφία του ανδρικού μαχαιριού. Αποτελεί παραδοσιακό δώρο του μνηστήρα στην αρραβωνιασμένη, με πολλούς συμβολισμούς, η οποία έκτοτε το φορεί στη ζώνη της.

Κεφαλοκάλυμμα της Κρητικιάς, σε όλη την Κρήτη, ήταν το μεταξοϋφαντο μαντήλι. Όταν αυτό ήταν ένας διάφανος χρυσοστόλιστος λευκός πέπλος, με πάνω του επιρραμένα διάσπαρτα χρυσά νομίσματα, το έλεγαν «χρυσόπλεκτο». Σε όλη τη δυτική Κρήτη, εκτός από το μεταξοϋφαντο μαντήλι, φορούσαν και ένα κόκκινο φεσάκι με μικρή φούντα σκεπασμένο με μαύρο τούλι, που το έλεγαν «παπάζι».

Κατά το δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα στις δυτικές επαρχίες έκανε την εμφάνισή του και το «βελιό», που το έλεγαν και «φακιόλι» ή «φατσόλι». Είναι μια βελούδινη μικρή σκούφια σε βυσσινί χρώμα με μαύρη δαντέλα στις παρυφές. Το «βελιό» ήταν δείγμα οικονομικής άνεσης του γαμπρού, ο οποίος το πρόσφερε στη νύφη μαζί με άλλα γαμήλια δώρα.

5.7. ΤΟ ΣΤΟΛΙΣΜΑ ΤΩΝ ΜΕΛΛΟΝΥΜΦΩΝ

Ο γαμπρός λούζεται, ξυρίζεται, ντύνεται με τα γιορτινά του ρούχα. Ομοίως και η νύφη λούζεται χτενίζεται και ντύνεται με τα ολοκαίνουργια ρούχα⁷⁶ που της έχει στείλει ο γαμπρός. Κατά τη διάρκεια του στολίσματος της νύφης οι κοπέλες που τη φροντίζουν τραγουδούν:

*«Όταν σε γέννα η μάνα σου όλα τα δέντρα ανθούσαν και τα πουλάκια στις φωλιές
εγλυκοκελαιϊδούσαν»*

*«Από τα πόδια βάνω αρχή βγαίνω στη κεφαλή σου να γράψω τα παινέματα από χει το
κορμί σου»*

Λίγο πριν την αναχώρηση του γαμπρού, ετοιμάζεται μια σημαία με ένα κοντάρι στην κορυφή του οποίου τοποθετείται μια ανθοδέσμη και ένα κουλούρι. Σε πολλές περιπτώσεις εκτός από την ελληνική ή κρητική σημαία, έβαζαν και μια τούρκικη, κατάλοιπο των νικηφόρων μαχών κατά των Τούρκων, ως λάφυρο που έφεραν οι οπλαρχηγοί. Ο σημαιοφόρος προπορεύεται πεζός κρατώντας το ιερό σύμβολο του γάμου το λεγόμενο «μπαϊράκι».

Μετά το πέρας της ετοιμασίας του γαμπρού ξεκινά⁷⁷ η γαμήλια ακολουθία η λεγόμενη «συνεπαρσά», με τραγούδια υπό τη συνοδεία λύρας, πυροβολισμούς και το μπαϊράκι να προπορεύεται για το σπίτι της νύφης. Η συνεπαρσά πρέπει να έχει ζυγό αριθμό όταν κατευθύνεται προς το σπίτι της νύφης, έτσι ώστε να έχει άρτιο αριθμό ατόμων όταν επιστρέφει στο σπίτι του γαμπρού. Θεωρούνταν κακός οiwνός γιατί τα χρόνια που ήταν η Κρήτη υπό την κατοχή των Τούρκων, σε μια τέτοια συνάθροιση ήταν

76 Νυφικό φόρεμα: γύρω από το κούτελο έμπαινε η ζόγια, στην κορυφή του κεφαλιού έμπαινε η καπαστή κι από πάνω έπεφτε η χρυσομπόλια η χρυσόπλεκτο. Στο σώμα φορούσαν το πουκάμισο, ολομέταξο με φαρδύα μανίκια, τη διακοσμητική βράκα, το χρυσοζίπνο κεντημένο πλούσια με χρυσό κορδόνι και την μεταξωτή φούστα με τις πιέτες. Στη μέση φορούσαν ζώνη μεταξωτή, όπου στερέωναν το μπουνιαλάκι ή μπασαλάκι, δώρο του αρραβωνιαστικού. Το σημείου του στήθους ήταν συνήθως καλυμένο με χρυσαφικά ή λύρες. Το λαϊκό κρητικό άσμα όμως το περιγράφει καλύτερα: *«Θωρείτε εκείνη τη κορφή τη πιο ψηλή που τσ' άλλες; Εκεία πο πίσω κάνουνε μιας ορφανούλα γάμο. Χίλιοι βαστούν τη κούδα τζη τρακόσοι την ποδιά τζη. Μέσα στα ολομετάξωτα και στ' ακριβά καντόχια, καντόχια χρυσοκέντητα ασημοπλουμισμένα και στολισμένα με πολλά σπυριά μαργαριτάρια. Φορεί καλίκια κεντητά και μ' ασημένιες πρόκες. Έχει πλεξούδες μιαν οργιά σσι πλάτες ξαπλωμένες στην τορνευτή τη μέση της εις τη βεργένια μέση φορεί ποδιά ολόχρυση λουλουδοπλουμισμένη κεντίσματα, ζομπλιάσματα, όλο μαργαριτάρια όλο με διαμαντόπετρες μπιλούρια και ζαφείρια. Και εις τον άσπρο τζη λαμό την κατοικιά του ήλιου εις αλυσίδες κρέμονται αγκωνοκωνσταντινάτα γιορντανάλικια, μανταλιά, λογιώ λογιώ καρφίτσες κι εις τα λευκά τζη δάκτυλα τα μακροκοντυλάτα τα δακτυλίδια πατωσές ολομαλαματένια φορεί με πέτρες ακριβές που δεν υπάρχουν άλλες».*

77 Το Ξεκίνημα του γάμου: *«Δώσε μας μάνα την ευχή να ξεκινήσει ο γάμος. Η ευχή μου μπρος και πίσω σας, δεξιά σας και ζερβά σας να πάτε να μου φέρετε τη νύφη του παιδιού μου να' ναι από καλή σειρά κι από καθάριο αίμα», Χανταμπάκης Γεώργιος, «Το ριζίτικο τραγούδι από τις πηγές του, Χανιά, 1983, σελ.66»*

επικίνδυνο να επιτεθούν και έτσι έλεγαν με προληπτική διάθεση ότι ο αριθμός των ατόμων έπρεπε να είναι άρτιος για να μη βρει ο Χάρος να χωρίσει.

Αν η νύφη είναι από άλλο χωριό, γίνεται το λεγόμενο «ψίκι». Δηλαδή νέοι φεύγουν από το σπίτι του γαμπρού με άλογα ή ημίονους, συναγωνιζόμενοι ως τις ιπποδρομίες, και πάνε στο σπίτι της νύφης και να της ανακοινώσουν το ευχάριστο νέο⁷⁸, δηλαδή ότι ο γαμπρός δεν αθέτησε την υπόσχεσή του για γάμο, καθώς και ότι πρέπει να έρθει με τους καλεσμένους της στην καθορισμένη εκκλησία όπου θα γίνει ο γάμος. Αν η νύφη είναι από το ίδιο χωριό με το γαμπρό, ο γαμπρός με τον κουμπάρο-σύντεκνο και τους καλεσμένους πάνε με πομπή στο σπίτι της νύφης, για να την πάρουν και να την οδηγήσουν στην εκκλησία. Δεν πάνε στην εκκλησία οι γονείς του γαμπρού. Αυτοί θα παραμείνουν σπίτι αναμένοντας το γιο τους να φέρει τη νύφη ευλογημένη. Μπροστά στην πομπή πάνε τα μουσικά όργανα, που οι οργανοπαίκτες λένε νυφικούς σκοπούς και μαντινάδες και το έναυσμα, για να ξεκινήσει η πομπή, δίδει ο πατέρας ή ο μεγάλος αδελφός με το ριζίμο τριών μπαταριών (ριπών, μπαλωθιών) από τρία διαφορετικά όπλα και λέγοντας «*Εις το όνομα του πατρός και του υιού και του Αγίου πνεύματος - η ώρα η καλή παιδί μου*». Η μάνα είτε από χαρά είτε από λύπη που χάνει τον κανακάρη της σπαρταρά από συγκίνηση.

Λίγο πριν φτάσει η γαμήλια ακολουθία στο σπίτι της νύφης, στέλνεται ο μαντατοφόρος για να ειδοποιήσει για την άφιξη του γαμπρού. Όταν αυτό συμβεί ειδοποιεί το σπίτι της νύφης ρίχνοντας τρεις πυροβολισμούς στον αέρα, κατάλοιπο από τα χρόνια που η Κρήτη ήταν υπό τον τούρκικο ζυγό. Τότε έριχναν στο αέρα για εκφοβισμό έτσι ώστε να μην πλησιάζουν οι Τούρκοι. Όταν ακούσουν τους πυροβολισμούς στο σπίτι της νύφης κλείνουν τη πόρτα και ξεκινούν να τραγουδούν:

«Σηκώσου νύφη μου από του και ο νιός έξω ανημένει η Μοίρα σου τον έπεψε και βιάζεται να πιένει»

«Σήκω κι αποχαιρέτηξε το σπίτι του κυρού σου, κι άλλο καλύτερο θα βρεις στην αγκαλιά τ' αντρούς σου»

«Σήκω κι αποχαιρέτησε τη μάνα που σε γέννα και ζήτηξε της την ευχή γιατί θα πας στα ξένα»

78 Υποδοχή του γαμπρού: «Για παρασύρετε τσ' αυλές κι αδειάσετε τσι ρούγες κι ονιός γαμπρός σας έρχεται να τον αποδεχθείτε ροδόνερο στα χέρια σας να τόνε λαντουράτε». Χανταμπάκης Γεώργιος, «Το ριζιτικό τραγούδι από τις πηγές του, Χανιά, 1983, σελ.66»

«Τρεις μοίρες πόθον έβαλαν ώστε να σε παντρέψουν σήμερα από τις χαρές τονε στεφάνια θα σου πλέξουν»

«Πρώτη σου γέννα νύφη μου ο Θιος να μας τ'αξιώσει μέσα στη Κόκκινη μηλιά τη Τούρκους να ζυγώσει⁷⁹»

Όταν η γαμήλια ακολουθία φθάσει έξω από την πόρτα του σπιτιού της νύφης προσφέρεται από το γαμπρό η ζόγια⁸⁰, ενώ ταυτόχρονα τραγουδούν παινέματα του γαμπρού, κυρίως για την ανδρεία και τη λεβεντοσύνη του. Τότε μια γυναίκα, συγγενής της νύφης πλησιάζει τη πόρτα από μέσα και ξεκινά ο παρακάτω διάλογος:

«Ανοίξετε την πόρτα σας τη σιδεροδεμένη να δούμενε τη νύφη σας τη πολυπαινεμένη»

«Ως πάει το Ευαγγέλιο με τον Απόστολό ντου έτσι 'ρχεται και ο γαμπρός μ' όλο το συγγενιό ντου.»

«Να δούμενε τη νύφη σας να δείτε το γαμπρό μας κι αν έχετε παράπονο να μας το πείτε ομπρός μας»

«Δεν έχουμε παράπονο ο Θιος που το κατέχει κι η πολυπαινεμένη μας ούλες τις χάρες έχει»

«Ανοίξετε τα πόρτεγα ανατολή και δύση να υποδεχτείτε το γαμπρό τ' όμορφο κυπαρίσσι»

«Μάλαμμα παίρνετε άδολο δεν είναι δολωμένο λαγάρισμα της αρχοντιάς κορμί χαριτωμένο»

«Σαν την κολώνα τσ' εκκλησάς κάθεται κι ανημένει, ελάστε να την πάρετε την πενταπλουμισμένη.»

«Κι η νύφη με τσι συγγενείς εκείνο περιμένει, ελάστε να την πάρετε και να 'ναι ευτυχισμένοι.»

«Σηκώσου νύφη μου από του και πλύσου με το μόσχο κι ο νιός που θα συζήσετε σε περιμένει απ' όζω»

79 Η πατρίδα των Τούρκων στα βάθη της Ασίας. Ο λαός με τις αναμνήσεις των φριχτών πράξεων των Τούρκων τη περίοδο της Τουρκοκρατίας, επιθυμεί την ολοκληρωτική καταστροφή τους μέχρι τη βάση τους, στα βάθη της Ασίας.

80 Ζόγια: λεγόταν στην Κρήτη επι Ενετοκρατίας ένα στεφάνι χρυσό που δίνονταν στους νικητές του κονταροκτυπήματος. (Ερωτόκριτος Α σς.17,23,66,749 κλπ). Εξ αυτού ονομάστηκε ζόγια και το στεφάνι (χρυσή αλυσίδα με κρεμαστά χρυσά νομίσματα που έστελνε ο γαμπρός στη νύφη λίγο πριν τη στεφάνωση) βλέπε Α. Αντωνιάδου «Κρητικής» σ.9 στ15. Αργότερα όμως η ζόγια γινόταν μεταξωτή.

«Σήκω κερά και ρήγησσα κι αρχόντισσα μεγάλη να υποδεχτείς τη συντροφιά που ήρθε να σε πάρει»

«Σηκώσου κερά νύφη μου και κάμε το σταυρό σου κι ήρθε η ώρα του Θεού να πας στ' αρχοντικό σου»

«Γαμπρέ, μια χάρη σου ζητώ, α θέλεις να την κάμεις, το ρόδο που σου δίδομε να μη μας το μαράνεις»

«Μη τη μαλώνεις πεθερά κι εσύ κερά κουνιάδα γιατί ναι παραπονιάρé κι αλλάργο από τη μάνα»

«Δε τη μαλώνει η πεθερά μήδε η κερά κουνιάδα κι βαγιοκλαδισμένη σας ας βγει στην εβγοράδα»

«Μα δα θα σας τη δώσουμε τη βιόλα τη καρνάδα που βγάνει από το στόμα της μέλι και νοστιμάδα»

«Εδά θα σας τη πάρουμε τη πιο καλύτερη σας που πρόβαινε στη πόρτα σας και πρέπιζε η αυλή σας»

Όταν ανοίγει επιτέλους η πόρτα:

«Άνοιξε πόρτα του ουρανού, πόρτα του παραδείσου να κατεβούν οι άγγελοι τη νύφη να βλογήσουν»

Όταν ανοίξει η πόρτα μπαίνει πρώτα ο γαμπρός και οι γονείς του και ασπάζονται τη νύφη και τους γονείς της. Μετά από τα απαραίτητα κεράσματα αρχίζει χορός. Όταν χτυπήσουν οι καμπάνες της εκκλησίας, οι ιερείς πηγαίνουν στο σπίτι της νύφης και ο χορός και τα τραγούδια σταματούν. Οι γονείς και τα αδέρφια αποχαιρετούν τη νύφη και σε κλίμα έντονης χαράς και συγκίνησης μεταβαίνουν στο ναό για την τέλεση του μυστηρίου.

Ο άνθρωπος που θα στεφανώσει το ζευγάρι, ο κουμπάρος δηλαδή, συνήθως είναι εκείνος που είχε βαπτίσει το γαμπρό. Ο κουμπάρος αναλαμβάνει τα στέφανα, τις λαμπάδες και γενικότερα πληρώνει τα έξοδα τη εκκλησίας.⁸¹

Πριν ξεκινήσει το μυστήριο ο ιερέας ρωτά αν θέλουν οικειοθελώς να παντρευτούν και μόνο αφού πάρει θετική απάντηση ξεκινά την τελετή.

Μετά το πέρας της τελετής πρώτος ο πατέρας του γαμπρού, η μητέρα και οι γονείς της νύφης φιλούν τους νεόνυμφους και κρεμάνε στο λαιμό της νύφης χρυσαφικά ή φλουριά,

81Πολλές φορές στη τουρκοκρατούμενη Κρήτη όταν ένας νέος ήθελε να παντρευτεί μια κοπέλα που ήταν σε καλύτερη κοινωνική και οικονομική θέση από εκείνον, παρακαλούσε έναν πλούσιο και ισχυρό Τούρκο για να μεσολαβήσει και να εγγυηθεί την επιτυχία του γάμου στους γονείς της κοπέλας, και αναλάμβανε τα έξοδα του κουμπάρου, αλλά ποτέ επίσημα μέσα στην εκκλησία δεν είχε αυτή τη θέση.

χρυσές λύρες ή Αγιοκωνσταντινάτο. Έπειτα ακολουθούν όλοι οι προσκεκλημένοι, δίνοντας τα λεγόμενα χαρίσματα και τις απαραίτητες ευχές: «Να ζήσετε, να σογεράσετε και στα παιδιά των παιδιών σας να αξιωθείτε!»

Στη συνέχεια εξέρχονται όλοι από την εκκλησία και στο προαύλιο αυτής ξεκινούν το χορό της νύφης όπου τραγουδούν τα παινέματα:

Πρώτη παραλλαγή

«Ελάστε πόδε, κοπελιές, ξεφουντωμένες ροδαρές, Κι εσείς οι παντρεμένες, βιόλες μου ξεφουντωμένες, να παινεσομε ντη νύφη, που 'ν' του τόπου μας συνήθι.

Σ' όσους γάμους κι αν επήγα τέθιοια νύφη δεν την είδα, να 'χει τα μαλλιά πλεμένα, τα σγουρά κατεβασμένα.

Έχει πρόσωπον ωραίο όπου μοιάζει των αγγέλω, έχει κούτελο μικράκι σαν το κιτρολεμονάκι.

Έχει φρούδια γαϊτανένια σε ψιλού τερζή πλεμένα, έχει μάθια που τα παίζει και τον κόσμο σαϊτεύει.

Έχει μάγουλα φελπένια, δόδια μαργαριταρένια, και πηγούνι λακουδάτο που 'ναι ζάχαρη γεμάτο.

Έχει μύτη σαν κοντύλι, στόμα σαν το δαχτυλίδι και λαιμό για τα κικίνια, πρέπουσί τζη αν είναι χίλια.

Έχει μπέτη σαν παγώνι και χαράς του που θ' απλώνει. Έχει μπράτσα σαν τα χιόνια, πρέπουσί τζη τα βραχιόλια.

Αρμηνεύγω σου, κερά μου, Άκου την αρμηνεμιά μου. Όταν έρθει κουρασμένος, Το τραπέζι ετοιμασμένο. Όταν έρθει και μανίζει, Μάθια μην τ' αναντρανίζεις.

Να τιμήσεις το γαμπρό, να τον έχεις σεβαστό, ν' αγαπάς τον πεθερό σου, νά 'ναι ψήφος edικός σου, ν' αγαπάς την πεθερά σου σαν τα μάθια τα δικά σου,

Ν' αγαπάς και τσι κουνιάδες σα τζι βιόλες τσι καρνάδες, ν' αγαπάς και τσι κουνιάδους σα τζη λεμονιάς τσι κλάδους,

Ν' αγαπάς και τσι γειτόνους, σα τζη λεμονιάς τσι κλώνους, ν' αγαπάς, να σ' αγαπούνε, να τιμάς, να σε τιμούνε.

Όμορφος είναι κι ο γαμπρός σαν το σγουρό βασιλικό, έχει αυτός πολλά παινάδια, μ' ας τα πουν τα παλληκάρια.»

Δεύτερη παραλλαγή

«Μαζωχτείτε, κοπελιές, νεραντζούλες φουντωτές, να παινεσομε ντη νύφη, που 'ν' του τόπου μας συνήθι.

Σ' όσους γάμους κι αν επήγα τέθιοια νύφη δεν την είδα, να 'χει τα μαλλιά πλεμένα, τα σγουρά κατεβασμένα.

Έχει πρόσωπον ωραίο όπου μοιάζει των αγγέλω, έχει κούτελο μικράκι σαν το κιτρολεμονάκι.

Έχει φρύδια γαϊτανένια σε ψιλού τερζή πλεμένα, έχει μάθια που τα παίζει και τον κόσμο σαϊτεύει.

Έχει μύτη σαν κοντύλι, στόμα σαν το δαχτυλίδι και πηγούνι λακουδάτο που 'ναι ζάχαρη γεμάτο.

Έχει μπράτσα σαν τα χιόνια, πρέπουσί τζη τα βραχιόλια, έχει πόδι απομικράκι για το χρυσοπαντοφλάκι.

Είπαμ' εδά τση νύφη' μας, πέστε και του γαμπρούμας, στολίδια και παινέματα που βγαίνουν του βλαστού μας.

Ξανοίξετ' ένα λούμακα από βαστά τη νύφη και σιέται και λυγίζεται ωσάν το κυπαρίσσι.

Γαμπρέ μου βεργομάλαμα, νύφη μου βεργασήμι, ταιριάξετε στην ομορφιά και στην ταπεινοσύνη.»

Μετά τη τελετή, το ζευγάρι οδηγείται πάλι με πομπή στο σπίτι του γαμπρού, όπου η μητέρα του τους καλοδέχεται, ταΐζει τη νύφη μελοκάρυδο και χαράζει σταυρό στη πόρτα, ενώ η νύφη χύνει μέλι στην είσοδο και σπάει ένα ρόδι, για να γίνει ο γάμος γλυκός σαν το μέλι και καρπερός σαν το ρόδι. Ο πατέρας από χαρά βαρά τουφεκίες και τα όργανα παίζουν.⁸²

Το γλέντι ξεκινά με τραγούδια που λέει πρώτο το ζευγάρι και συνεχίζεται με χορό και φαγοπότι που φτάνουν μέχρι το πρωί.

Την επόμενη μέρα, μόλις ξυπνήσει το ζευγάρι, γίνεται ο «αντίγαμος». Δηλαδή ακολουθεί ένα νέο πανηγύρι.

82 Πρόβαλλε μάνα του γαμπρού και πεθερά τση νύφης, να δεις τον ακριβό σου γιο μian πέρδιακ που φέρνει. Καλώς μας ήρθε ανοίξη, τ'όμορφο καλοκαίρι, καλώς ήρθε κι ο νιος γαμπρός με το χρυσό του ταίρι. Σαν κυπαρίσι να σταθείς, σαν πρίνος να ριζώσεις και σα μηλιά γλυκομιλιά ν' ανθίσεις να καρπίσεις να κάμεις τους εννιά υγιούς και μια γλυκομηλίτσα. (Θεοχάρη Δετοράκη, Ανέκδοτα Δημοτικά Τραγούδια της Κρήτης, Ηράκλειο, 1976, σελ. 149)

6. ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΣΤΟΥΣ ΓΑΜΟΥΣ

«Πολεμούμε γιατί έτσι μας αρέσει, τραγουδούμε κι ας μην υπάρχει αυτί να μας ακούσει. Δουλεύουμε κι ας μην υπάρχει αφέντης, σα βραδιάσει να μας πλερώσει το μεροκάματο μας. Δε ξενοδουλεύουμε το αμπέλι τούτο της Γής είναι δικό μας, σάρκα μας κι αίμα μας.»⁸³

Η παραδοσιακή μουσική της Κρήτης αποτελεί ιδιαίτερο πολιτιστικό στοιχείο της Κρήτης. Άλλα τραγούδια της Κρήτης είχαν καθαρά τοπική διάδοση και άλλα παγκρήτια. Στα τοπικά ανήκουν τα «ριζίτικα» της Δυτικής Κρήτης. Πιστεύεται ότι πρωτοεμφανίστηκαν στα χωριά που βρίσκονται στις «ρίζες» δηλ. στους πρόποδες των Λευκών Ορέων. Έχει διαπιστωθεί ότι αποτελούν ξεχωριστή ομάδα δημοτικών τραγουδιών που περιλαμβάνει όλα τα είδη των δημοτικών τραγουδιών των άλλων ελληνικών περιοχών, πλην του κύκλου των «κλέφτικων» (σύμφωνα με έρευνες των και ταξινομήσεις του Νικόλαου Πολίτη, του Στίλπωνος Κυριακίδη και του Δημήτριου Λουκάτου).

Από τα πανάρχαια χρόνια τραγουδιέται σε όλη τη Κρήτη, μα από μια χρονική περίοδο και μετά περιορίζεται στις ρίζες των Λευκών Ορέων, εξ' ου και η μετονομασία του από κρητικό άσμα σε ριζίτικο τραγούδι, μια ονομασία που παίρνει σύμφωνα με μαρτυρίες μετά το 1900.

Τα κρητικά τραγούδια χωρίζονται ανάλογα με τη περίσταση και τον τόπο που απαγγέλλονται σε τραγούδια της στράτας και σε τραγούδια της τάβλας. Τα τραγούδια της στράτας είναι μακροσκελή και συνήθως επικά. Τα τραγούδια της τάβλας είναι λακωνικά. Γενικά όμως κατατάσσονται ανάλογα με το περιεχόμενό τους και εξαντλούν όλη τη θεματογραφία που μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης ενός δημιουργικού και ζωντανού λαού. Έτσι μπορούμε να βρούμε τραγούδια θρησκευτικά, ηρωικά, ιστορικά, ερωτικά, του γάμου, της βάφτισης, ποιμενικά, αλληγορικά, της ξενιτιάς, γλωσσικά, σατυρικά κ.α.

Μελετητές υποστηρίζουν ότι το παραδοσιακό κρητικό τραγούδι γίνεται ευρύτερα γνωστό στον 10^ο και στον 11^ο αιώνα, έχοντας ασφαλείς τις ρίζες του σε παλαιότερη εποχή. Αυτός είναι ο βυζαντινός κύκλος του ριζίτικου τραγουδιού, που γνώρισε μεγάλη διάδοση στους μετέπειτα αιώνες. Ακολούθησε ο κύκλος της Ενετικής περιόδου που δείχνει μια

83 Νίκου Καζαντζάκη «Ασκητική Salvatores Dei», Εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα

τεχνοτροπία ελευθερωμένη από την ποιητική υπερβολή των τραγουδιών των θρυλικών ακριτικών κατορθωμάτων. Στον κύκλο της Τουρκοκρατίας, το τραγούδι κάνει μια στροφή προς την αλληγορία, η οποία εξυπηρετεί τον ανυπότακτο κρητικό. Κάπως έτσι και περνώντας από το χωνευτήρι της προφορικής παράδοσης έφτασε στις μέρες μας. Υπάρχουν 28-30 σκοποί που τραγουδιούνται και 30 ιδιόμελα τραγούδια που έχουν το δικό τους δηλαδή σκοπό. Τα ριζίτικα μπορούν να τραγουδηθούν σε οποιοδήποτε σκοπό εκτός από τα ιδιόμελα τα οποία τραγουδιούνται σε ένα και μοναδικό σκοπό, λέγονται γι' αυτόν το λόγο και μονόσκοπα.

Τα παραδοσιακά κρητικά άσματα είναι ένα μοναδικό φαινόμενο ενάντια στη φθορά του χρόνου, αν κρίνει κανείς ότι υπάρχουν τραγούδια πεντακοσίων και περισσότερο ετών. Έγιναν βίωμα του λαού γιατί ήταν τραγούδια με νόημα και ψυχή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ο ήχος της βαθειάς και πολύπαθης ιστορίας μας. Δε γίνεται να τα καταλάβεις αν δε σκύψεις ν' αφρουγκαστείς την ίδια την ιστορία μας από τα βάθη των αιώνων.⁸⁴

6.1.. ΑΛΛΗΓΟΡΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΣΤΟΥΣ ΓΑΜΟΥΣ:

«-Συντράμετέ με φίλοι μου, και σεις οι γι εδικοί μου,
να το συγκλίνω το δεντρί, νανέβω στην κορυφή του,
νακούσω γερακιού φωνή και φάλκο να λαλήσει,
νακούσω και την πέρδικα να πετροκακαρίσει.» [i]

Αυτά τα λόγια αποτελούν ένα ιδιότυπο κάλεσμα προς τους φίλους και δικούς για να βοηθήσουν με την τόλμη τους για την κατάκτηση της λευτεριάς. Μια προσεκτική όμως μελέτη θα καταδείξει ότι οι υπογραμμισμένες αναφορές υποδηλώνουν τη μορφή ενός ορισμένου πολιτισμού. Η κορυφή της λευτεριάς το δένδρο (συγκλίνω θα πει προσεγγίζω, σιμώνω), δεν έχει μόνο μεταφορική σημασία. Η συμβολική σημασία του φυσικού δένδρου ξεκινά από τις ρίζες, τα δίκαια του αγώνα και φτάνει στην κορυφή, την τελείωση, την ημέρα της νίκης. Δένδρα, πέτρες, υψώματα, φυσικά φαινόμενα είναι μερικά από τα διάσπαρτα

84 Τζωρτζάκη Χρυσούλα, περιοδικό «τα Κρητικά» τεύχος 3, Οκτώβριος 2007

φυσικά στοιχεία στην δημόδη ποίηση αλλά και στις αντιλήψεις του λαού. Το λάλημα της πέρδικας και ο ήχος της φλογέρας δεν απηχούν μόνο την πολυπόθητη ημέρα της λευτεριάς αλλά και την αισθητική αντίληψη του λαού ο οποίος συνόδευε με μουσική και τραγούδι κάθε χαρούμενη ή δυσάρεστη στιγμή της ζωής του. Η σημειολογική λειτουργία των λέξεων με φυτική ή άλλη σημασία δεν απέχει από τα προσφιλή θέματα στη σκέψη του λαού. Εξάλλου πολλές λέξεις στο δημοτικό τραγούδι λειτουργού ως μια συστάδα ήχων και μιμικών κινήσεων των ανθρώπων. Έτσι το ρήμα «συντρά(ε)μω» σημαίνει βοηθώ αλλά και τρέχω για βοήθεια (συντρ(d)ρομή, από το αρχαίο συνδράμω). Άραγε πόσες εκδηλώσεις είχαν ή έχουν το χαρακτήρα της συνδρομής ; Η ώρα της συνδρομής (σύγκλισης) ταυτίζεται όχι μόνο με τον περί του δικαίου αγώνα αλλά και με το πνεύμα συλλογικότητας που τελικά θα αναδημιουργήσει την λαϊκή παράδοση.

Για το λόγο αυτό ο Πρεβελάκης βάζει στα χείλη των ανταρτών το παρακάτω ριζίτικο τραγούδι, όπου προαναγγέλλει το σηκωμό τους.

«Ήλιε, παραπονούμαι σου γιατί δε βασιλεύεις
να κατεβώ σ' όπου χωριό, να βρω ψωμί να φάω,
να βρω ψωμί, να βρω κρασί και ρούχα να πλαγιάσω...» [ii]

Για πολλούς μελετητές το τραγούδι αυτό αποτελεί μοναδική περιγραφή για τη ζωή και τα βάσανα των ανταρτών. Η φράση όμως «ήλιε μου...», από τις συχνότερες στο κρητικό τραγούδι, απηχεί ένα από τα πολλά φυσικά φαινόμενα που ο κρητικός γνώριζε εξ ακοής ή τα είχε παρατηρήσει (παρατηρήματα για τη λαογραφική επιστήμη), σε άλλες περιστάσεις της ζωής του. Ο αντάρτης εκφράζει σε πρώτο πρόσωπο την αγωνία του για την έκβαση του αγώνα αλλά και την προσδοκία του για τη στήριξη του αγώνα από την κοινότητα. Θεωρεί πως ο αγώνας είναι κοινός, αφού όλοι προσφέρουν σ' αυτή την υπόθεση, περιθάλπουν και χαίρονται ή λυπούνται κατά τις περιστάσεις. Η εικόνα της καθόδου των ανταρτών δεν αποσιωπά και τις αποτυχίες, απογοητεύσεις αλλά και τους μικρούς θριάμβους των μαχητών. Συνήθως τραγουδιούνται οι επιτυχείς προσπάθειες, (γιατί να μην μοιάζουν με το λυκαυγές, ενώ η πορεία των ανταρτών με τη δύση). Τα πρόσωπα, τα συνθήματα, τα περάσματα, οι προδοσίες και δολιοφθορές, οι συναντήσεις σε επώνυμους τόπους, τα σχετικά τραγούδια ως γεννήματα της συμφιλίωσής του με τον τόπο, παρέχουν μια σπουδαία αφορμή στον

αναγνώστη ν' αντιληφθεί τι υποδηλώνει ο άγνωστος τραγουδιστής με τα παραπάνω λόγια. Στο τραγούδι όμως δεν λέγονται ή καλύτερα δεν ακούγονται τα πάντα. Ο καημός και η αγωνία των νυχτερινών επισκεπτών, η αλλαγές στα σχέδια και συνθήματα διαφυγής, τα σπίτια και η σύνθεση των φιλοξενούντων. Χωριστά μπορούν να ερευνηθούν και άλλα στοιχεία : εκφράσεις, κινήσεις, μεταμφιέσεις αλλά και διαφωνίες των αγωνιστών για την ολοκλήρωση του σκοπού τους.

Τέλος οι αναφορές στο ψωμί, κρασί και ρούχα, συμβολίζουν την καθολική λύτρωση και στήριξη των αγωνιστών αλλά και την ύπαρξη της οικογένειας ως χώρος αναφοράς και συνάθροισης. Οι παραπάνω άνθρωποι, είναι οι εκφραστές της συλλογικής μνήμης που απηχούν μια ολόκληρη κοινότητα, τα βασικά σημεία της οποίας εκφράζονται μέσα από το δημοτικό τραγούδι. Αλλά και όταν χαίρονταν οι Κρητικοί έκαναν τη χαρά τους τραγούδι, παρόλο που μέσα απ' αυτό φαίνονταν οι ταλαιπωρίες τους και τα βάσανα τους παραλληλίζοντας τους εαυτούς τους με αητούς που κάθονται σε όρος αλλά αυτό είναι χιονισμένο όπως φαίνεται παρακάτω θέλοντας να δηλώσουν την υποδούλωση τους. Το συγκεκριμένο τραγούδι χαρακτηρίζεται από τον ίδιο τον Πρεβελάκη ως τραγούδι της «τάβλας».

«-Αητέ που κάθεσαι ψηλά στ' όρος το χιονισμένο,
τρώεις το δρόσος του χιονιού,
πίνεις νερό κατάκρυο,
λαγό κι αν πιάσεις, γεύεσαι,
λαγό κι αν πιάσεις, γεύεσαι, πέρδικα και δειπνάς τη
φιλείς και κόρην όμορφη...» [iii]

Οι παραπάνω επισημάνσεις δημιουργούν ορισμένους προβληματισμούς, όπως : η λαϊκή φαντασία τροφοδοτείται από σημαντικές περιοχές φυσικής ομορφιάς, τον ήλιο, το φεγγάρι, οι κορυφές των ορέων, εικόνες που αποτελούν ταυτόχρονα και την πρώτη επαφή του ανθρώπου με το περιβάλλον. Σε επόμενο στάδιο οι φυσικές περιγραφές παριστάνονται μ' ένα δευτερογενή τρόπο με μια μοναδική ποιητική δύναμη. Έτσι οι απάτητες κορυφές συνταιριάζουν με την αγέρωχη όψη των ανταρτών, τα ανθόγιεμα δένδρα με την ψυχή και το σώμα της λεύτερης ψυχής. Σ' όλα σχεδόν τα τραγούδια κυριαρχεί η χρωματική σύνθεση

άσπρο-μαύρο, όπου όλα φαίνονται στην αρχή ζοφερά αλλά τα ύστερα μηνύματα αποκαθιστούν ένα φωτογενές περιβάλλον. Η μελέτη όμως των φυσικών φαινομένων, χρωμάτων παρατηρημάτων και άλλων ποιητικών συνθέσεων στην λαϊκή ψυχή είναι έργο μεγάλης πολιτισμικής σημασίας με ιδεολογικά και παιδευτικά μηνύματα. Ο λαϊκός πολιτισμός της Κρήτης και του Κρητικού ανιχνεύεται ιδιότυπα μέσα από την ποιητική του δημιουργία. Οι αναφορές στο φυσικό περιβάλλον εποικίζονται από την πνευματική παρουσία του κρητικού λαού που ως δραματικό σύνολο αξιοποιεί τη δύναμη των αισθήσεων του για να προσεγγίσει, κάτι αποτελεί και την πρόθεση του συγγραφέα, το μυστήριο της ζωής.

6.2 ΙΤΑΛΟΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ⁸⁵

- Αμολάρω, αμολέρνω, μολέρνω, απολέρνω: ιταλ. Mollare, ammolare = παραιτώ, αφήνω

«στρώσετε βάγιες στρώσετε, στρώσετε βελουδένια κι ας αμολάρουν τα νερά να πιουν τα διψασμένα»(ο βασιλιάς της Φλάνδρας και η εκδίκηση της Ελένης, στιχ. 44-45, συλλογή Γιανναράκη, 420)

- Αμπαντονιάρω, παντονιάρω, παντονιέρνω: ιταλ. Abbandonare= εγκαταλείπω

«Μάνα, το γαμπρό πούκαμες μην είχε τότε κάμεις, γιατί θα πα να παντρευτεί κι εμέ θ' αμπαντονιάρει» (το γύρισμα των στεφάνων προς την κουμπάρα, στιχ10-13, συλλογή Ι. Παπαρηγοράκη, σελ 443)

- Αμπάσος, αμπασωπός: ιταλ. A passo= αργά, αυτός που πάει με το πάσο του

«Αν ειν' ο μαύρος γλήγορος φτάνεις εις τα στεφάνια, πάλι και είν' αμπασωπός θα φτάσεις εις το γάμο» (Ο νιόπαντρος σκλάβος, στιχ. 31-32, συλ. Α. Γιανναράκη, σελ. 265)

- Βιόλα: ιταλ. Viola= το λουλούδι γενικά

⁸⁵ Σοφία Κοκολάκη Αντωνίου, εκδ., Αδελφοί Βλάσση, 1997

«ήπιασε πάλι το χορό ο κρίνος με τη βιόλα λεβέντικα κοιτούν τη γη κοιτάξετε τους κιόλα» (συλλογή Π. Βαβουλέ)

- Εγγλιτέρα, Αγγλιτέρα: ιταλ. Inghilterra= η Αγγλία

« Τα εβδομήντα κάτεργα από την Αγγλιτέρα την ομορφιά σ' εκούσανε και προξενιά σου φέραν» (Συλλογή Μ. Λιουδάκη, σελ. 326)

- Ζόγια: ιταλ. Gioia= χαρά ή αντικείμενα που προκαλούν χαρά, χαρίσματα του γαμπρού στη νύφη, χρυσά ή ασημένια κοσμήματα της κεφαλής, στέφανα

«Εδά την αρχινίζαμε του νιού γαμπρού τη ζόγια», «Που' ναι τούτα πουν' εκείνα που' ναι τση ζόγιας τα παιχνίδια. Ο γαμπρός θε να τα ξέρει» (Η ζόγια, Συλλογή Α. Κριάρη)

- Καπάρο: ιταλ. Carparo= προκαταβολή

«Πάρε το δαχτυλίδι μου να το κρατείς καπάρο να κάμω τα χρειάζομαι κι ύστερα να σε πάρω» (Συλλογή Μ. Λιουδάκη)

- Καπέλο: ιταλ. Capello

«Μουδέ και Φράγκος γίνομαι, μουδέ καπέλο βάνω, μουδέ κι απού το σόι σου συμπεθεριά δεν κάνω» (Συλλογή Μ. Λιουδάκη)

- Κάρο: ιταλ. Carro= αμάξι

«και του δίνουν πανωπρούκια ένα κάρο χλωροκούκια» (Οκτάστιχα, σελ. 51, συλλογ. Α. Κριάρη)

- Κορόνα : ιταλ. Corona= στεφάνι

«κι ο γεις τση χάρισε ρουμπί κι άλλος μαργαριτάρι κι ο κύρης τση τσή χάρισε την ακριβή κορόνα» (Ο βασιλιάς της Φλάνδρας Αλέξανδρος και Ελένη, στ. 51,52, συλλ. Ι. Παπαγρηγοράκη σελ 420)

- Κούδα: ιταλ. Coda= ουρά γυναικείου φορέματος

«Όπου να δω στο γάμον του τα νυφικά να βάνει αρχόντοι και αρχόντισσες να του φιλούν στεφάνι. Αρχόντοι και αρχόντισσες να το παρακρατούνε κι αρχοντοπούλες όμορφες την κούδα να κρατούνε» (Νανουρίσματα Χ, στ.7-10, Συλ. Μ. Πιτυκάκη)

- Κουμπάρος, κουμπαριά: ιταλ. Compare

«Αν μ' αρνηθείς θέλω να μπω στο γάμο σου κουμπάρος να σε θωρώ να σου μιλώ και πάλι με το θάρρος», «Κι α δε βαρθοψυχάς κι εσύ, έλα να μπεις κουμπάρος κουμπάρος γη κουμπάρισσα ν' αλλάξεις τα στεφάνια» (Ο άρχος κι η αρχόντισσα, στ.9-10,συλ. Α. Κριάρη 274)

- Κουνιάδος –α: ιταλ. Cognate, βεν. Cognado

«Ν' αγαπάς τον πεθερό σου να 'ν το ψήφος εδικό σου, ν' αγαπάς και τση κουνιάδους σαν τση λεμονιάς τση κλάδους» (Παραγγελιές στη νύφη, στ. 5-9, συλ. Μ. Πιτυκάκη, σελ 188)

- Στιβάνια: ιταλ. Stivali= υποδήματα, στιβανοδέματα= ειδικές κορδέλες που συγκατούν τα στιβάνια. Ήταν υποχρέωση της κόρης να τα φτιάξει για το γαμπρό και αποτελούσαν μέρος της προίκας. « Πε μου σαν είσαι μπιστικιά και μ' αγαπάς εμένα που' ν τα στιβανοδέματα που μου χεις καμωμένα» (Συλλογή Μ. Λιουδάκη, σελ 231,91)

"Χορός είτε με λύρα, είτε με βόλι, πάντα χορός, ο δρόμος των Ελλήνων" Κ. Παλαμάς

7. ΟΙ ΚΡΗΤΙΚΟΙ ΧΟΡΟΙ ΣΤΟΥΣ ΓΑΜΟΥΣ

«Ότι ζεις στην έκσταση ποτέ δε θα μπορέσεις να το στερεώσεις σε λόγο. Όμως μάχου ακατάπαυστα να το στερεώσεις σε λόγο. Πολέμα με μύθους, με παρομοιώσεις, με αλληγορίες, με κοινές και σπάνιες λέξεις, με κραυγές και με ρίμες, να του δώσεις σάρκα να στερεώσει!»⁸⁶

Στη συνέχεια της παρούσας εργασίας κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν επιγραμματικά οι χοροί που συνήθως χορευόνταν στους γάμους, μιας και ορισμένοι έχουν Ενετικές και Τούρκικες επιρροές- καταβολές⁸⁷

Σε πολλά μέρη της Ευρώπης η Εκκλησία κατάφερε να επιβάλει την απαγόρευση του χορού, ή τουλάχιστον να αλλάξει την αντιμετώπισή του από τους πιστούς δημιουργώντας τους ένα αίσθημα ενοχής. Στην Κρήτη όμως ο χορός δεν φαίνεται να δέχθηκε ανάλογη πίεση εκ των άνω, μια και ούτε η Ορθόδοξη Εκκλησία ούτε το Οθωμανικό Κράτος είχαν διάθεση να ασχοληθούν με παρόμοια θέματα. Παρ' όλο λοιπόν που τα διαθέσιμα στοιχεία είναι

86 Νίκου Καζαντζάκη «Ασκητική Salvatores Dei», Εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα

87 Με αυτούς τους όρους εννοείται ότι ορισμένοι κρητικοί χοροί, δημιουργήθηκαν, ή εξελίχθηκαν με κάποιο έναυσμα που είχε σχέση με τους εκάστοτε κατακτητές.

περιορισμένα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εξέλιξη των χορευτικών εκδηλώσεων συνεχίστηκε απρόσκοπτα εκπληρώνοντας τις κοινωνικές ανάγκες των κατοίκων. Και εδώ θα βρούμε μια αναλογία με την γλώσσα, στον βαθμό που οι Κρήτες συνέχισαν να μιλάνε κρητικά αν και συζούσαν με διάφορους άλλους λαούς, έτσι δεν έπαψαν να χορεύουν κρητικά. Αυτό το φαινόμενο φαίνεται δυσεξήγητο σε πολλούς σύγχρονους σχολιαστές, οι οποίοι προσπαθούν αγωνιωδώς να αποδείξουν την συνέχεια της παράδοσης και της φυλής μέσα σε τόσους αιώνες υποδούλωσης. Το σφάλμα είναι ότι βλέπουν την τότε κοινωνία με τα μάτια της σημερινής.

Σήμερα πράγματι τα μέσα ενημέρωσης σε όλες τις χώρες στοχεύουν στην πολιτιστική χειραγώγηση του πληθυσμού, τότε όμως η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είχε καμιά πρόθεση να αφομοιώσει τους αμέτρητους υποτελείς λαούς της. Οι σπάνιες περιπτώσεις βίαιου εξισλαμισμού καθώς και οι απαγορεύσεις διαφόρων ομαδικών εκδηλώσεων, είχαν συμβολικό και κατασταλτικό χαρακτήρα, όχι εξομοιωτικό.

Μαρτυρίες για χορούς στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη βρίσκει κανείς στις περιγραφές των ξένων περιηγητών, που συνήθως έκαναν εδώ σταθμό στον δρόμο τους για τους Αγίους Τόπους. Γυρίζοντας στην χώρα τους δημοσίευαν τις σημειώσεις τους από το ταξίδι, πάντα με μια δόση ρομαντισμού και εξωτισμού. Ιδιαίτερα για την χώρα μας, η σύγκριση με τους Αρχαίους Έλληνες ήταν αναπόφευκτη και επανέρχεται σε κάθε παράγραφο. Θα πρέπει να σταθούμε με αρκετή επιφύλαξη απέναντι στις πληροφορίες που μας δίνουν γιατί άλλοι συμπληρώνουν με την φαντασία τους όσα δεν είδαν, άλλοι αντιγράφουν προηγούμενους περιηγητές, κι άλλοι μην ξέροντας την γλώσσα αρκούνται στις κακομεταφρασμένες απαντήσεις του πρώτου τυχόντα στον κάθε τόπο. Παρ' όλα αυτά όμως, οι παρατηρήσεις τους είναι χρήσιμες και θα αναφέρουμε παρακάτω αρκετές, τις περισσότερες παρμένες από το σύγγραμμα του Κ. Σιμόπουλου «Ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα».

Το 1547 ο Γάλλος γιατρός PierreBelon αναφέρει: *«Βρέθηκα στο αρχοντικό του Αντωνίου Μπορότσου κοντά στην πόλη των Σφακιών κι είδα τους χωρικούς της περιοχής να μαζεύονται στο πανηγύρι άλλοι με τις γυναίκες τους κι άλλοι με τις αγαπητικές τους. Κι αφού ήπιαν άρχισαν να χορεύουν μέσα στη βαρεία κάψα του μεσημεριού, όχι σε ίσκιο, μα έξω στον ήλιο. Ήταν Ιούλιος, ο πιο φλογερός μήνας του καλοκαιριού. Και μ' όλο που ήταν φορτωμένοι με τ' άρματά τους δεν σταμάτησαν να χορεύουν ίσαμε που νύχτωσε. Αυτοί οι χωρικοί φορούν πάντα άσπρη πουκαμίσα (ζωσμένη με φαρδύ ζουνάρι με πλατειά πόρπη) που κρέμεται ελεύθερη*

μπρος και πίσω. Αντί για υποδήματα και κάλτσες φορούν μπότες που φτάνουν ως τη μέση, όπου προσδέονται. Είναι φορτωμένοι στην πλάτη με μια αρμαθιά από 150 σαΐτες βαλμένες σε τάξη. Το τόξο κρέμεται από τον ώμο μ' έναν τελαμώννα. Πασχίζουν να κάνουν τα μεγαλύτερα πηδήματα. Και θα ήταν χαριτωμένοι αν άφηναν κατά γης τη βαρειά αρματωσιά τους. Αυτός ο χορός θυμίζει τον χορό των αρχαίων Κουρητών. Χορεύουν τραγουδώντας: άλλοτε σε κύκλο, άλλοτε στην αράδα, άλλοτε τραγουδώντας (το ότι οι Έλληνες χόρευαν πάντοτε τραγουδώντας φαίνεται κι από τον Αριστοτέλη). Οι γυναίκες φορούν μαντήλι στο κεφάλι, ριγμένο ελεύθερα σαν πέπλο. Τα στήθη είναι πάντοτε γυμνά. Το ίδιο και οι ώμοι. Είναι μαυρισμένες από τον ήλιο και δεν φορούν διόλου κάλτσες.»

Λίγο αργότερα ο Άγγλος Sherley που πέρασε το 1599 από τον ιταλοκρατούμενο Χάνδακα (Ηράκλειο) αναφέρει πως οι κάτοικοι ήταν πολύ περιποιητικοί, οι δε κυρίες τους πρόσφεραν συχνά δείπνο στους κήπους τους με μουσική και χορό. Θα 'πρεπε, λέει να ονομάζονται «οι χαρούμενες Ελληνίδες» γιατί κάθε βράδυ αφού τελείωναν τις δουλειές τους χόρευαν στους δρόμους μαζί άντρες και γυναίκες.» Πρόκειται προφανώς για καθαρά αστική συνήθεια σε ορισμένες μόνο πόλεις, μια και τότε οι γυναίκες σπάνια έβγαιναν από το σπίτι και μάλιστα τα βράδια.

Ο Άγγλος Porter βρήκε πως, ενώ οι Τούρκοι δεν συμπαθούν την μουσική και τον χορό, οι Κρήτες τραγουδούν αδιάκοπα και χορεύουν. «Όσοι είναι υποχρεωμένοι να ζουν ανάμεσα σε Κρήτες ναυτικούς τους βλέπουν πάνω στο καράβι ή στη στεριά να χορεύουν με μουσική ή χωρίς όργανα, κι εκείνοι κάθονται παράμερα» Έναν τέτοιο χορό ναυτικών είδε ο Chandler έναν αιώνα αργότερα πάνω σ' ένα καράβι: «Ένας ναύτης έπαιζε αδιάκοπα βιολί ή λύρα. Αυτή η λύρα έχει σχήμα κιθάρας αλλά με τρεις χορδές και με πιο κοντό μανίκι. Ο καπετάνιος, μ' όλα τα πάχη του, χόρευε θαυμάσια, όπως κι ο γιός του. Θαρρούσες πως πατούσαν στη στεριά κι όχι πάνω σε καράβι. Τόση σιγουριά και δεξιοτεχνία είχαν οι κινήσεις τους στην κουβέρτα. Χόρευαν πάνω σ' ένα τόσο δα χώρο, όσο πατούσαν τα πόδια τους. Οι περισσότεροι χοροί γίνονταν ζευγαρωτοί. Δύο χορευτές έκαναν βήματα μπρος πίσω, ξεδίπλωναν τα χέρια, έκαναν στράκα με τα δάχτυλα, άλλαζαν θέση και στριφογύριζαν με ευλυγισία. Μερικές απ' αυτές τις γυροβολιές ήταν κωμικές, άλλες μπορούσαν να εκφυλισθούν σε άσεμνες».

Στα μέσα του 18ου αιώνα, ο Γάλλος Guys αφιερώνει ένα κεφάλαιο του βιβλίου του στους ελληνικούς χορούς, με συμπληρώσεις από την ελληνικής καταγωγής MadameChenier.

Το βιβλίο αυτό έγινε απαραίτητο βοήθημα κάθε μεταγενέστερου περιηγητή της Ελλάδος κι όλοι αναφέρονται σ' αυτό όταν μιλούν για τους χορούς που είδαν, χωρίς όμως να ελέγξουν την ακρίβεια των στοιχείων που δίνει.

Οι κυριότεροι χοροί κατά τον Guys είναι ο Κρητικός, ο Ελληνικός, ο Αρναούτικος, ο Βλάχικος και ο Πυρρίχιος. Οι ονομασίες προδίδουν την προσπάθεια του συγγραφέα να ταξινομήσει τις χορευτικές σκηνές που είδε, μια και είναι απίθανο οι Έλληνες να αποκαλούσαν έναν δικό τους χορό «ελληνικό», και οπωσδήποτε δεν μπορούσαν να γνωρίζουν για τον Πυρρίχιο.

Ο Κρητικός χορός περιγράφεται σαν ένας Συρτός που αρχίζει αργά και μετά επιταχύνεται. Σέρνει πάντα μια κοπέλα που κρατιέται από μαντήλι ή μεταξωτό κορδόνι και κάνει πολλές φιγούρες. Προφανώς, λέει, πρόκειται για αναπαράσταση της σκηνής όπου η Αριάνδη οδηγεί τον Θησέα έξω από τον λαβύρινθο. Η MadameChenier συμπληρώνει με την περιγραφή ενός ακόμη χορού, του «Ιωνικού», που χορεύεται από ζευγάρια πιασμένα μπράτσο με μπράτσο. Πρώτος μπαίνει ο γαμπρός, που προσφέρει το δεξί του χέρι στην νύφη κρατώντας ένα μαντήλι κι εκείνη ακουμπά το αριστερό της στη ζώνη, ενώ την υποβαστάζει από το μπράτσο η παρανύφη. Ακολουθούν τα ζεύγη κατά βαθμό συγγενείας. Κάνουν μερικά βήματα στην σάλα και μετά σταματούν. Ο γαμπρός όμως και η νύφη μαζί με την παρανύφη συνεχίζουν τον χορό με ζωηράδα. Η νύφη με κατεβασμένα μάτια κάνει μικρά βηματάκια. Κρατάει από το μαντήλι τον γαμπρό και δεν τολμά να τον αντικρύσει. Εκείνος, ανυπόμονος να πιάσει το χέρι της, χορεύει ρυθμικά και κάθε τόσο γονατίζει μπροστά της εκφραστικά. Τελικά η παρανύφη αποσύρεται κι ο χορός ξαναγίνεται ζευγαρωτός όλο ζωηράδα και ευθυμία.

Για τον Guys, ο «Πυρρίχιος» είναι ο χορός - μονομαχία που εκτελούν υπό τους ήχους φλογέρας Τούρκοι και Θράκες πηδώντας ελαφρά με εκπληκτική ταχύτητα και ευκινησία, κρατώντας ασπίδες και μαχαίρια. Οι υπόδουλοι Έλληνες δεν τον χορεύουν, διατηρούνται όμως ίχνη σε περιοχές με σχετική αυτονομία όπως η Μάνη, ο Μυστράς και τα Σφακιά. Πρώτα απ' όλα δεσπόζει η προσπάθεια να ταυτιστούν οι παραδοσιακοί χοροί με τους χορούς των Αρχαίων Ελλήνων. Οι κοπέλες που κρατιούνται με μαντήλια φέρνουν στην φαντασία των περιηγητών τον μίτο της Αριάνδης. Κάθε χορός με μαχαίρια ή με απότομες κινήσεις είναι σίγουρα ο «Πυρρίχιος», οι λάγνοι χοροί με άσεμνες κινήσεις είναι η «Ιωνία όρχησις», ενώ τα βαριά βήματα προέρχονται από το πάτημα των σταφυλιών άρα τον «Επιλήνιο».

7.1 Ο ΣΥΡΤΟΣ ΧΟΡΟΣ

Είναι ίσως ο πιο δημοφιλής χορός σήμερα στην Κρήτη. Λέγεται και σερτός, χανιώτικος ή χανιώτης καθώς η διάδοση και η γέννησή του (όπως θα δούμε παρακάτω) με τη μορφή που τον συναντάμε σήμερα έγινε στο νομό Χανίων και ειδικότερα στην επαρχία Κισσάμου γι' αυτό θα τον ακούσομε και κισσαμίτικο. Αποκαλείται επίσης και « χορός της αγάπης» . Σερτός ή συρτός ονομάζεται γιατί τα πόδια του χορευτή σέρνονται στο έδαφος χωρίς να χάσουν την επαφή τους με τη γη την οποία οι Κρήτες λάτρεψαν ως θεά.

Ο συρτός ως χορός με μορφή που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πρέπει να υπάρχει εκατοντάδες χρόνια τώρα στην Κρήτη. Σαν μελωδία προϋπήρχε ήδη από τα Βυζαντινά χρόνια. Κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης Κρητικοί πολεμιστές με αρχηγό το Σφακιανό Μανούσο Καλλικράτη πήγαν να πολεμήσουν στο πλευρό των Βυζαντινών. Εκεί κατά την ανάπαυλα των μαχών έβγαλαν κάποιες μελωδίες βυζαντινού-κρητικού μίγματος που τις τραγουδούσαν στις μάχες και πήραν την ονομασία Πρώτος Χανιώτικος και Δεύτερος Χανιώτικος ή Κισσαμίτικος προφανώς από την καταγωγή των περισσότερων πολεμιστών. Μετά την Άλωση της Πόλης ο σουλτάνος αναγνωρίζοντας την ανδρεία που επέδειξαν τους άφησε να φύγουν με τον οπλισμό τους και τα πλοία τους χωρίς να τους πειράξει. Ύστερα από πολλές κακουχίες έφτασαν στην Κίσαμο όπου και παρέμειναν τραγουδώντας τις δυο αυτές μελωδίες. χωρίς όμως να τις χορέψουν ποτέ. Έτσι αυτές οι δυο μελωδίες πέρασαν από γενιά σε γενιά συνοδεύοντας ριζίτικα τραγούδια και ποτέ χορευτικά..

Το 1750 στα Πατεριανά Λουσακιών Κισσάμου παντρευόταν ένας οπλαρχηγός της εποχής ο Πατερομάνος και ήταν καλεσμένοι όλοι οι Κισσαμίτες και Γραμπουσιανοί οπλαρχηγοί. Σκοπός τους ήταν να οργανώσουν μια επανάσταση κατά των Τούρκων. Κάλεσαν λοιπόν τότε και το μεγάλο βιολάτορα της εποχής Στεφανή Τριανταφυλλάκη ή Κιόρο και για να τιμήσουν τους πεσόντες της πόλης του ζήτησαν να παίξει τις δυο παλιές μελωδίες και να τις χορέψουν πράγμα το οποίο δεν είχε γίνει ως τότε. Έτσι λοιπόν οι καπεταναίοι χόρεψαν πάνω στις δυο αυτές μελωδίες και προέκυψαν τα έντεκα βήματα του συρτού . Στα επόμενα χρόνια βγήκαν δεκάδες μελωδίες πάνω στα βήματα αυτά που σιγά σιγά κατέληξαν στη σημερινή μορφή του συρτού.

Ο χορός ήταν και είναι ιεροτελεστικός. Ο πρώτος που σέρνει κάνει τα ταλίμια του σεμνά και με δεξιοτεχνία αλλά ποτέ με εναέρια πετάγματα και ακροβατικά. Ο δεύτερος

ακολουθεί και συμμετέχει στα ταλίμια του πρώτου , ενώ οι άλλοι απλώς ακολουθούν περπατώντας μέχρι να έρθει η σειρά τους να πιάσουν κι αυτοί πρώτοι στην καφαλή του χορού, συμβολίζοντας έτσι τον καπετάνιο και τα παλικάρια του που σε περίπτωση που σκοτωθεί αναπληρώνεται από τους συντρόφους του. Στο ξεκίνημά του ο χορός ήταν καθαρά ανδρικός.

Στις μέρες μας η αυστηρή δομή του χορού έχει χαθεί. Χορεύεται από άνδρες και γυναίκες πιασμένοι από τις παλάμες στο ύψος των ώμων και με πλήθος φιγούρες ξένες προς τα πατήματα και το νόημα του χορού. Σιγά σιγά ο συρτός πέρασε στις γειτονικές επαρχίες και από εκεί με τη συμβολή των ιερών τεράτων της κρητικής μουσικής Ανδρέα Ροδινού, Θανάση Σκορδαλού Κώστα Μουντάκη αλλά και αρκετών άλλων επικράτησε ολοκληρωτικά σε παγκρήτιο επίπεδο. Σήμερα μάλιστα θεωρείται ότι έχει αντικαταστήσει το Σιγανό και έχει πάρει τη θέση του ως Χορού της Νύφης.

7.2 Ο ΜΑΛΕΒΙΖΙΩΤΙΚΟΣ ΧΟΡΟΣ

Ο Μαλεβιζιώτης ή Καστρινός πηδηχτός είναι ένας χορός αλματώδης ο οποίος ολοκληρώνεται σε δεκαέξι βήματα, (οκτώ μπροστά και οκτώ πίσω). Χορεύεται σε ρυθμό με μέτρο 2/4, τη συνοδευτική μουσική παίζουν βιολί ή λύρα με λαγούτο, μαντολίνο ή ασκομαντουρα στα ορεινά. Ο χορός αυτός είναι ενθουσιώδης και δυναμικός. Χορεύεται κυκλικά με τα χέρια πιασμένα από τις παλάμες στο ύψος των ώμων και τους αγκώνες λυγισμένους. Εξελίσσεται με λεβεντιά και ενθουσιασμό και αφήνει τον χορευτή ή τη χορεύτρια που σέρνει το χορό να αυτοσχεδιάσει χωρίς να την περιορίζει ιδιαίτερα ο σκοπός.

Οι αρχαίοι έλληνες πίστευαν ότι ο χορός αποτελεί θεία έμπνευση, μια θεϊκή δημιουργία που αποκαλυπτόταν σε εκλεκτούς που αυτοί με τη σειρά τους τους μάθαιναν στους συνάνθρωπους τους. Σαν απόδειξη ήταν ότι όλες οι θεότητες είχαν τους δικούς του τελετουργικούς χορούς που εκτελούνταν από λίγους και εκλεκτούς. Όπως επίσης και οι μεγάλοι ήρωες πολλοί συχνά αποκαλούνταν καλοί χορευτές.

Η θεϊκή προέλευση του χορού έχει κάποια βάση αφού πολλοί χοροί των Ελλήνων έλκουν τις ρίζες τους από τη Μινωική εποχή.⁸⁸ Θεωρείται κατάλοιπο του αρχαίου μινωικού

88 Μια αξιόλογη μαρτυρία της αρχαίας καταγωγής του καστρινού πηδηχτού μας αποκάλυψε η σκαπάνη αρχαιολόγων. Ο Δέμαρχ της γαλλικής αρχαιολογικής σχολής της Αθήνας το 1900 στην αρχαία κρητική πόλη Λατώ ανακάλυψε σε ανάγλυφες πλάκες ένα χορό της 4ης π.Χ. εκατονταετηρίδας. Ο χορός έχει οκτώ κινήσεις των ποδιών. Στον καστρινό πηδηχτό οι χορευτές ορμούν προς τα εμπρός σαν να

πολεμικού χορού Πυρρίχιου και αναπαριστά τις προσπάθειες κατάληψης και άμυνας του Μεγάλου Κάστρου στις διάφορες στιγμές της ιστορίας του. Μέσα στα ελληνικά γραπτά συναντούμε που και που ένοπλους επαναστατικούς χορούς όπως ο ορσίτη (αρχαίος Κρητικός χορός) που ο Αθηναίος μας λέει ότι έχει τις ρίζες του στην αρχαία πυρρίχη. Ο όρος όρσος ή όρσες δίνεται στις αλματώδης στριφογυριστές φιγούρες που κάνουν και στις μέρες μας οι χορευτές .

Ο χορός πρωτοεμφανίστηκε στην επαρχία μαλεβυζίου γι' αυτό και ονομάζεται μαλεβιζιώτης ή Καστρινός γιατί πρωτοχορεύτηκε στο Ηράκλειο ή Κάστρο⁸⁹. Στα Χανιά ο χορός λέγεται Καστρινή Σούστα. Στη υπόλοιπη Κρήτη διαδόθηκε γύρω στη δεκαετία του '20. Ο Μαλεβιζιώτης έχει και αυτός την αστική και την ορεινή του πλευρά. Σύγχρονοι μελετητές μας λένε ότι ο αλματώδης και θορυβώδης χορός δεν είναι αναγκαστικά πολεμικός, αλλά έχει δυο εκδοχές. Είτε είναι τελετουργικός όπου με τις αλματώδεις κινήσεις επιδιώκουν να αυξήσουν την παραγωγή και την γονιμότητα των σπαρτών πράγμα που υποστηρίζει και η μαγεία, είτε εξαγνιστικός αφού με τις θορυβώδεις μελωδίες έδιωχνα μακριά τα κακά πνεύματα. Οι Κρήτες είχαν διαφόρων μορφών διασκεδάσεις και χωρίς να διακρίνουν τους χορούς χόρευαν συχνά είτε αργά και τελετουργικά είτε αλματωδώς και θορυβωδώς.⁹⁰

Στο χορό αυτό ο χορευτής που κρατάει πρώτος έχει τη δυνατότητα αποσπώμενος του κύκλου να κάνει άλματα στριφογυριστά να συνθέσει πολλαπλούς αυτοσχέδιου ενθουσιώδης βηματισμούς και αν είναι καλός γνωστής των Κρητικών χορών να συνθέσει μια δική του χορευτική πράξη. Η γυναίκα στην Κρήτη πιάνει συχνά μπροστά έχοντα και εκείνη τη δυνατότητα με λεπτεπίλεπτους ελαφρά αλματώδης βηματισμούς, με στροφές και καθίσματα, με ντροπαλά ταλίμια να συνδυάσει ποικίλες παραλλαγές βηματισμών ή σε συνδυασμό με το δεύτερο μαζί εκτελούν μια χορευτική πράξη.⁹¹

επιτίθενται. Στην όγδοη κίνηση κάποιοι από αυτούς κατά παλιά συνήθεια υψώνουν το δεξί χέρι σαν να εκσφενδονίζουν ακόντιο και στην συνέχεια υποχωρούν.

89 "Θα παίξομε και καστρινό και το μαλεβιζιώτη απου τονε χορεύουνε όσοι 'χουνε τη νιότη" "Είναι ένας όμορφος χορός από το Μαλεβίτσι και δεν υπάρχει Κρητικός να μην τονε γνωρίζει". "Στην Κρήτη χορεύουνε Συρτό, χορεύουνε Χανιώτη μα δεν υπάρχει πιο όμορφος απ' το Μαλεβιζιώτη"

90 Γύρω στο 1546 ένας Γάλλος επισκέπτης στα Σφακιά γράφει: "Βρισκόμενος σ' ένα χωριό, κοντό στην κατοικία του Ι. Μπαρότσο, κοντά στη χώρα Σφακίων, βρέθηκα σε μια γιορτή που ήρθαν χωρικοί, άλλοι με τις αρραβωνιαστικές τους άλλοι με τις γυναίκες τους. Είχαν κάνει μεγάλη συντροφιά και αφού ήπιαν πολύ, άρχισαν να χορεύουν στη μεγάλη ζέστη, όχι στη σκιά, αλλά στο δυνατό ήλιο του Ιουλίου. Ήσαν φορτωμένοι όπλα και δεν έπαυαν να χορεύουν έως τη νύχτα. Έτσι παράξενα ντυμένοι και φορτωμένοι με φαρέτρα με 150 περίπου βέλη, που την είχαν πίσω στη ράχη και μ' ένα τόξο καλά τεντωμένο κρεμασμένο στο μπράτσο τους και με μια σπάθα στο πλάι χόρευαν, προσπαθώντας να κάμουν τα ωραιότερα και ψηλότερα πηδήματα"

91 Ο Γεώργιος Χατζηδάκης γύρω στο 1909 μας περιγράφει μια χαρακτηριστική φιγούρα του αυτοσχεδιασμού του μπροστινού: "άλλοτε ο οδηγός του χορού αποσπάται του κύκλου και χορεύει μόνος κρούοντας χείρας, άλλοτε πάλιν υψών τους πόδας κτυπά αυτούς με τα χείρας

7.3 Ο ΠΕΝΤΟΖΑΛΗΣ

Ο Ιωάννης Βλάχος ή Δασκαλογιάννης έμπορος από την Ανώπολη Σφακίων πίστεψε στο όνειρο της απελευθέρωσης από τους Τούρκους και πεπεισμένος για την Ρωσική βοήθεια κάλεσε το φθινόπωρο του 1769 όλους τους καπεταναίους της επαρχίας Σφακίων και τους ενημέρωσε για την επικείμενη επανάσταση. Μετά από πολλές συσκέψεις αποφάσισαν η επανάσταση να ξεκινήσει στις 10 Οκτωβρίου του 1769. Οι πρωτεργάτες της επανάστασης ήταν 12 με αρχηγό το Δασκαλογιάννη.

Ο Δασκαλογιάννης και οι υπόλοιποι καπεταναίοι έχοντας υπ' όψιν τους αυτό που συνέβη πριν από είκοσι χρόνια στις Λουσακίες με το συρτό κάλεσαν κι αυτοί τον Στεφανή Τριαντα-φυλλάκη ή Κιόρο στην Ανώπολη για να ετοιμάσει ένα νέο χορό ειδικά γραμμένο για το «πέμπτο ζάλο» δηλαδή την επικείμενη επανάσταση. Πραγματικά ο Κιόρος πήγε στην Ανώπολη και κάθισε έξι μήνες. Εκεί συνέθεσε τις μελωδίες του νέου χορού οι οποίες σύμφωνα με τον Δασκαλογιάννη έπρεπε να είναι 12 όσες και οι οπλαρχηγοί και τα βήματα 10 όπως η ημέρα που θα ξεκινούσε η επανάσταση. Στο ξεκίνημα της επανάστασης οι καπεταναίοι πιασμένοι από τους ώμους για να δηλώσουν την αλληλοϋποστήριξή τους χόρεψαν αυτό το νέο χορό τον οποίο ονόμασαν Πεντοζάλι δηλαδή το πέμπτο βήμα του ξεσηκωμού.⁹²

Στο ξεκίνημά του ήταν καθαρά ανδρικός χορός και χορευόταν από άντρες οπλισμένους. Το μαύρο κρουσάτο μαντήλι που φοράνε οι χορευτές μαρτυρά τις θυσίες του κρητικού λαού. Σιγά σιγά άρχισε να χορεύεται και από γυναίκες. Οι χορευτές είναι πιασμένοι από τους ώμους. Στο Πεντοζάλι ο μπροστινός δεν επιδίδεται σε ατομικές φιγούρες αλλά είναι ενσωματωμένος με το σύνολο εκτελώντας μόνο ομαδικές φιγούρες. Τα πολλαπλά χτυπήματα « οι πατιές» όπως λέγονται των χορευτών στο έδαφος συμβολίζουν τις ομοβροντίες των όπλων στη μάχη. Οι γυναίκες δεν εκτελούν ομαδικές ή ατομικές φιγούρες. Στην Κίσαμο συνηθίζεται να φωνάζουν το όνομα του κάθε οπλαρχηγού σε κάθε γύρισμα της μελωδίας Εδώ

του εν ρυθμό. Οι πλέον ευκίνητοι στηριζόμενοι δια της μία χειρός επί του δευτέρου χορευτού και υψούντες το σώμα επί των ποδών, κάμπτουν τούτο προς τα όπισθεν, μέχρις ότου η κεφαλή αυτών εγγίξει το έδαφος. Ανορθούμενοι δ' έπειτα αποτόμως εξακολουθούν χορεύοντας χωρίς να χάσουν τον ρυθμόν"

92 Άλλη εκδοχή θέλει το Πεντοζάλι να έχει δημιουργηθεί από τη συμφωνία πέντε καπεταναίων για την επανάσταση που ο καθένας είχε το δικό του γύρισμα.

πρέπει και πάλι να τονιστεί ότι και στο Πεντοζάλι όπως άλλωστε και στους περισσότερους χορούς με το πέρασμα των χρόνων η αυστηρή δομή των χορών έχει χαλαρώσει για διάφορους λόγους. Επίσης ο χορός δεν διαχωριζόταν σε σιγανό και σε γρήγορο.⁹³

7.4 Η ΣΟΥΣΤΑ

Η Σούστα είναι ο αντικριστός χορός της Κρήτης που έχει πάρει πολλά στοιχεία από τον αρχαίο πυρρίχιο. Ο ιδιαίτερος τρόπος που χορεύεται το καταμαρτυρεί. Ο χορός χορεύεται από άνδρες και γυναίκες.

Σε όλη τη διάρκεια του χορού ανάμεσα στο ζευγάρι αναπτύσσεται μια ιστορία, ο άνδρας με καλέσματα και αγκαλιάσματα, με στριφογυρίσματα και πηδήματα προσκαλεί τη γυναίκα, την πλησιάζει ερωτικά. Η γυναίκα με τη σειρά της με τσακίσματα και πλησιάσματα με στροφές και απομακρύσματα αντιστέκεται στο ερωτικό κάλεσμα. Με τις κινήσεις των χεριών και του κεφαλιού αναπτύσσεται σιγά σιγά στο ζευγάρι μια συζήτηση. Όπου στο τέλος επέρχεται η ένωση. Η εξέλιξη του χορού λοιπόν είναι μια ερωτική ιστορία που ο κάθε χορευτής ανάλογα με την θέση του παίζει το δικό του ρόλο.

Ο χορός απαιτεί απόλυτη αλληλεξάρτηση ανάμεσα στο σώμα, τα χέρια και το κεφάλι που όλα σε συνδυασμό συντελούν στην απόλυτη έκφραση του χορού. Ο ρυθμός βασίζεται σε μέτρο 2/4 και η συνοδευτική μουσική παίζεται με λύρα ή βιολί και λαούτο, μαντολίνο ή ασκομαντούρα στα ορεινά. Τα βασικά του βήματα είναι τρία.

Η Σούστα σαν χορός έχει τις ρίζες του στον αρχαίο πυρρίχιο που θεωρείται ο αρχαιότερος πολεμικός Κρητικός χορός. Όπως είπαμε στην αρχαιότητα οι Έλληνες πίστευαν ότι οι Κρήτες είχαν εφεύρει την τέχνη του χορού κάτω από θεια έμπνευση και ότι οι αρχαιότεροι χοροί της Κρήτης και γενικότερα όλης της Ελλάδας ήταν οι χοροί των Κουρητών. Ο πιο γνωστός χορός τους ήταν ο πυρρίχιος που λέγεται έτσι γιατί με τη γενική

93 «Άλλο χορό δεν ρέγομαι, παρά το πεντοζάλι αφού τονέ χρεούνε ούλοι, μικροί μεγάλοι». «Άλλο χορό δεν ρέγομαι, παρά το πεντοζάλι που πάει τρία ζάλα ομπρός και δυο γιαγιέρνει πάλι» «Το πεντοζάλι σα χορός έχει ομορφιά και χάρη με δύναμη με λεβεντιά της Κρήτης το καμάρι» «Το Πεντοζάλι Κρητικός χορός με 5 ζάλα ζερβά δεξιά και σταυρωτά μικρά μα και μεγάλα»

ονομασία πυρρίχη χαρακτηρίζονται όλοι οι πολεμικοί χοροί. Λέγεται μάλιστα ότι τον χορό εφηύρε ο Κουρήτας Πύρριχος, ένας Κουρήτας θεός που είχε χάρη στο χορό του. Ο πολεμικός αυτός χορός χορεύονται με όλη τον πολεμικό εξοπλισμό και παρίστανε τη μάχη των πεζών στρατιωτών. Χορεύονταν ποτέ από έναν πολεμιστή μονάχα ή από πολλούς μαζί, οι οποίοι παρίσταναν τις κινήσεις τους αγώνα⁹⁴

Γύρω στο 300 μ.Χ. ο χορός άρχισε να χορεύεται και από γυναίκες και έτσι πήρε χαρακτήρα ερωτικό. Λέγεται μάλιστα ότι συμμετοχή της γυναίκας στη σούστα ήταν μια κοινωνική απαίτηση της εποχής. Λόγω της αυστηρότητας των ηθών όλες σχεδόν οι γυναίκες παντρευόταν χωρίς καν να έχουν δει έστω μια φορά τον υποψήφιο σύζυγό τους., ή τουλάχιστον να μην τον έχουν κοιτάξει μια φορά στα μάτια. Η σούστα λόγω του ότι χορεύεται σε ζευγάρια έδινε τη δυνατότητα να βρεθούν οι δυο νέοι απέναντι και να φτιάξουν ή όχι τη δική τους ερωτική ιστορία χωρίς τον φόβο της κοινωνικής κατακραυγής . Η εξέλιξη του χορού λοιπόν είναι μια ερωτική ιστορία και ο κάθε χορευτής παίζει το δικό το ρόλο.

Παλιότερα ο χορός έδινε τη δυνατότητα σε έναν άντρα ερωτευμένο να εκδηλώσει τα συναισθήματα του σε μια γυναίκα. Η ποικιλία στους σκοπούς και τα τραγούδια της Σούστας είναι μεγάλη, και δίνει τη δυνατότητα για άπλωμα των χεριών και μεγαλύτερη έκφραση του σώματος. Ένας καλός χορευτής και μια καλή χορεύτρια μπορούν εύκολα κατά τη διάρκεια του χορού να εκτελέσουν μια ερωτική ιστορία από την αρχή μέχρι το ευτυχισμένο τέλος.

94 Θεωρείται όμως ότι τον πυρρίχιο διέσωσε ο διάσημος Κρητικός μουσικός και σύνθετης Θαλήτας ο οποίος συνέθεσε πολλά τραγούδια για το χορό αυτό. Ο Θαλήτας στην αρχαιότητα ήταν γνωστός για την σύνθεση παιάνων και υπορχημάτων τα οποία τον έκανα ευρύτερα γνωστό. έγεται ότι ο Θαλήτας σύμφωνα με χρησμό του μαντείου των Δελφών κλήθηκε στη Σπάρτη για να τη γλιτώσει από ένα λοιμό με τη βοήθεια των αιάνων. Τότε μάλλον έμαθε στους Σπαρτιάτες τον πυρρίχιο, όπου σιγά σιγά διαδόθηκε σε όλη την Ελλάδα. Μάλιστα από αναφορές μαθαίνουμε ότι ο χορός χορεύονταν γύρω στο 60π.χ στην Αθηνά στη γιορτή των Παναθηναίων. Γύρω στο 300μ.χ ο χορός άρχισε να χορεύεται και από γυναίκες και έτσι πήρε χαρακτήρα ερωτικό. Το σημερινό όνομα του το πήρε κατά την εποχή της ενετοκρατία από την ιταλική λέξη *susta* που σημαίνει έλασμα (ελατήριο) μια και το σώμα κατά τη διάρκεια του χορού το θυμίζει. Με τη διάδοση του κάθε πόλη που τον χόρευε του άλλαζε όνομα διεκδικώντας την πατρότητα του. Επικράτησε όμως στα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη. Στα νησιά ο ρυθμός παίζεται και με νταουλάκι.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

«Η προσευκή μου δεν είναι κλαυούρισμα ζητιάνου μήτε ερωτικά εξομολόγηση. Μήτε ταπεινός απολογισμός εμποράκου: σου δωκα, δώσε μου. Η προσευκή μου είναι αναφορά στρατιώτη σε στρατηγό. Αυτό έκαμα σήμερα, να πως πολέμησα να σώσω στον εδικό μου τομέα αλάκερη τη μάχη, αυτά τα εμπόδια βρήκα, έτσι στοχάζομαι αύριο να πολεμήσω»⁹⁵.

Το νησί της Κρήτης από τη θέση που κατέχει στη Ν.Α Μεσόγειο, δέχτηκε ανά τους αιώνες πολλαπλές «επισκέψεις» από διάφορους πολιτισμούς. Οι συναντήσεις των λαών είναι γεγονός ότι επηρεάζουν την πολιτισμική ταυτότητα των ατόμων και κατά συνέπεια των κοινωνιών. Δεδομένων των παραπάνω κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι το ζητούμενο της παρούσας μελέτης δεν ήταν να αποδείξει ή όχι την «αυθεντικότητα» των Κρητών, κάτι τέτοιο αποτελεί άλλωστε αντικείμενο άλλων επιστημονικών πεδίων. Το θέμα που ερευνήθηκε μέσα από τις ελάχιστες βιβλιογραφικές αναφορές που ήταν προσβάσιμες, ήταν η επιρροή που άσκησαν οι Ενετοί και οι Τούρκοι κατακτητές στην πολιτισμική ταυτότητα των κρητικών και ειδικότερα στο ρόλο που έπαιξαν για τη διαμόρφωση των εθίμων του κρητικού γάμου.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω θα μπορούσε να αναφερθεί ότι η βάση του κρητικού γάμου είναι τα βυζαντινά έθιμα, κυρίως λόγω της θρησκευτικής επιρροής και σύμπνοιας. Ο εκκοινοτισμικός τύπος⁹⁶ που ακολούθησε ανά τους αιώνες η κρητική κοινωνία, ήταν σα φυσικό επακόλουθο της συνάντησης με τους ξένους και αλλόθρησκους πολιτισμούς των Ενετών και των Τούρκων. Έτσι περιχαρακώθηκαν γύρω από το ξεχωριστό «εμείς» και κράτησαν μέσα στις ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες εκείνων των αιώνων μέχρι τα χρόνια μας τη γλώσσα και τον πολιτισμό τους σε ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό. Φυσικά δεν θα μπορούσε να είναι δυνατόν να μείνει αλώβητος στην ολότητα του ο κρητικός πολιτισμός, μιας και μέσα από την καθημερινή συμβίωση γίνονταν ακούσια ή και εκούσια μερικές φορές, ανταλλαγές πολιτιστικών στοιχείων.

Τέτοιου είδους επίκτητες προσθήκες ιδιαίτερα στα έθιμα του κρητικού γάμου, γινόταν σκοπίμως πολλές φορές για να ξεγελάσουν, να απειλήσουν τον κατακτητή (κυρίως επί

95 Νίκου Καζαντζάκη «Ασκητική Salvatores Dei», Εκδ. Καζαντζάκη, Αθήνα

96 Weber 1985: 22, Kymlicka 2005:492

Τουρκοκρατίας, μιας και οι συναθροίσεις πολλών οικογενειών μαζί επιτρεπόταν με μεγαλύτερη επιείκεια στις κοινωνικές εκδηλώσεις όπως ο γάμος), έτσι οι κρητικοί έβρισκαν την ευκαιρία να επιχειρήσουν την οργάνωση μιας επανάστασης, κάτι που μαρτυρά έντονα η λαϊκή προφορική ιστορία από τους χορούς και τα λαϊκά δημοτικά άσματα που λάμβαναν χώρα στα γαμήλια γλέντια. Οι Ενετικές επιρροές φαίνονται περισσότερο στη γλώσσα και στη μαντινάδα που χρησιμοποιείται στη διαδικασία του γάμου. Αν και ψήγματα τούρκικων λέξεων παρατηρούμε σε πολλά ονόματα ρούχων και αντικειμένων του γάμου. («μπασαλής, μπαϊράκι» κτλ.)

Μέσα από την κριτική επεξεργασία των διαθέσιμων πληροφοριών, έγινε προσπάθεια να αποκρυπτογραφηθεί η καθημερινότητα των κρητικών με τους Ενετούς και τους Τούρκους και ερευνήθηκε σε δεύτερο στάδιο η όποια πολιτισμική αλληλεπίδραση και κατ' επέκταση επιρροή στα δρώμενα του γάμου στη Κρήτη.

Όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω οι ανταλλαγές πολιτιστικών και πολιτισμικών στοιχείων ήταν πλούσιες και ποικιλόμορφες. Μέσα από την καθημερινή συμβίωση οι Ενετοί, οι Τούρκοι μα και οι Κρήτες πήραν και έδωσαν. Άλλωστε όπως αναφέρθηκε παραπάνω οι ιστορικές περίοδοι που ερευνούμε δεν προσφέρονται για την ανάλυση της πολυπολιτισμικότητας με τα σημερινά δημοκρατικά της στοιχεία. Πραγματευόμαστε απολυταρχικά καθεστώτα και έτσι μέσα από αυτό το πρίσμα επιχειρείται η εύρεση ή όχι της σύζευξης των διαπλεκόμενων πολιτισμών. Παρατηρείται ιδιαίτερα έντονα όμως, το στοιχείο, άνθρωποι διάφορων πολιτισμών, επιπέδων, εθνικοτήτων, θρησκειών να μπορούν να συναλλάσσονται με γνώμονα τα οικονομικά συμφέροντα τους, κάνοντας πέρα όποια άλλη ιδιαιτερότητα μπορεί να τους διαφοροποιεί⁹⁷. Πολλά από τα πολιτισμικά πρότυπα που μας φαίνονται σήμερα σαν αυτονόητες και αυθύπαρκτες αξίες, τουλάχιστον στην πρωτογενή τους μορφή, αποτελούν παρεπόμενο μάλλον εμπράγματων, οικονομικών και πολιτικών σκοπιμοτήτων.⁹⁸

97 'Πηγαίνετε στο χρηματιστήριο του Λονδίνου, στον χώρο που είναι πιο σεβαστός και από το παλάτι. Θα βρείτε συναθροισμένους τους εκπροσώπους όλων των εθνών για το καλό των ανθρώπων. Εκεί έρχονται σε συναλλαγές μεταξύ τους Εβραίοι, Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί σαν να είχαν όλοι τους την ίδια πίστη χαρακτηρίζοντας ως αναξιόπιστους εκείνους που έχουν χρεοκοπήσει'. (το απόσπασμα από τον Holmes: 17)

98 Χιωτάκης Στ. (1999) *Η πολυπολιτισμικότητα εναντίον της πολυπολιτισμικότητας. Ανοιχτοί παράγοντες της ανοιχτής κοινωνίας στο Επιστήμη και Κοινωνία 1999*

Η πολιτισμική ταυτότητα δεν αποτελεί μια εγγενή ιδιότητα του ατόμου αλλά κάτι που προέκυψε ιστορικά για τους λόγους που παραπάνω αναλύσαμε. Η πολιτισμική ταυτότητα, η πολιτισμική ετερότητα, οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες αποτελούν μέρη επικοινωνιακών συστημάτων (κουλτούρα). Όταν αυτά τα συστήματα αποδεσμεύονται από τις δομές που τα δημιούργησαν ή δεν συγχρονίζονται με την κοινωνική εξέλιξη, δημιουργούν την εντύπωση πως είναι αυθύπαρκτα και πως ήταν και θα είναι πάντα εκεί. Αυτή η συγκυριακή στιγμή, που είναι αποτέλεσμα μιας αναντιστοιχίας ανάμεσα στα επικοινωνιακά συστήματα και τις δομές, μορφοποιείται ως πολιτισμική ιδιαιτερότητα. Η αναγνώριση και κατηγοριοποίηση-ομαδοποίηση πολλών τέτοιων ιδιαιτεροτήτων συγκροτούν την πολυπολιτισμική κοινωνία. Γίνεται εμφανές όμως πως εδώ πρόκειται για μια επίπλαστη συγκρότηση, καθόσον η πολιτισμική ταυτότητα, η κουλτούρα αποτελούν επιφαινόμενα χωροχρονικών αποκλίσεων ή συγκλίσεων από/με τις δομές. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν θα πρέπει να υπάρχει πολιτισμική ταυτότητα και πολιτισμική ετερότητα.

Φαίνεται ομολογουμένως αξιοσημείωτο και αξιοθαύμαστο το γεγονός ότι ο λαός της Κρήτης κατάφερε να κρατήσει στεγανά τα πολιτισμικά του στοιχεία με ελάχιστες αλλοιώσεις από τους κατακτητές του νησιού, στις δύσκολες συνθήκες εκείνων των αιώνων.

Η κρητική γαμήλια εθιμοτυπία μπορεί να κατάφερε να επιβιώσει σε ένα αρκετά ικανοποιητικό ποσοστό κάτω από δύσκολες συνθήκες πολυπολιτισμικών επαφών και ενόσω το νησί ήταν υποδουλωμένο. Ο προβληματισμός που αναδύεται στην επιφάνεια είναι ότι μπορεί άραγε ο κρητικός πολιτισμός να αντέξει στους κραδασμούς της παγκοσμιοποίησης και των ισοπεδωτικών-εξομοιωτικών τάσεων που επικρατούν στην εποχή μας; Παρόλο που υπάρχουν δυσοίωτες ενδείξεις, διαφαίνονται και φωτεινά σημεία στον κοινωνικό ορίζοντα.

Στις μέρες μας αυτό που νοούμε ως πηγαία και λαϊκή παράδοση αναπαράγεται όλο και περισσότερο από διάφορες μορφές φολκλόρ, ενώ η λόγια και τεχνητή παράδοση συστηματοποιείται και αναμορφώνεται από εξειδικευμένους φορείς, όπως π.χ. από εκκλησίες, διανοούμενους, εκπαίδευση, ΜΜΕ, μουσικά συγκροτήματα, αθλητικές ενώσεις, που τη χρησιμοποιούν κυρίως ως μέσον για τους δικούς τους σκοπούς. Τα πολιτισμικά και εθνικά πρότυπα δεν είναι απολύτως πηγαία και λαϊκά δημιουργήματα που διαμορφώνονται χωρίς την τεχνητή επεξεργασία και τη διαμεσολάβηση νομοκατεστημένων ενδιαφερόντων και συμφερόντων, ούτε μπορούμε να τα προσεγγίσουμε με κριτήριο την εσωτερική τους καθαρότητα, σαν να μην υπήρχαν πολύπλευρες αλληλεπιδράσεις μεταξύ των λαών και των

φορέων που τα προσφέρουν. Η επικαιρότητα της αντίληψης του Μουζέλη (1992) για την ελληνική πολιτική κουλτούρα είναι αξιοσημείωτη: Ο Μουζέλης (1992) αντιλαμβάνεται την ελληνική πολιτική κουλτούρα ως ένα χώρο, εντός του οποίου υπάρχει ένα είδος διχασμού ανάμεσα στους δυο ανταγωνιστικούς τύπους της πολιτικής κουλτούρας. Ο πρώτος είναι περισσότερο παραδοσιακά προσανατολισμένος, 'αυτόχθων', εσωστρεφής και εχθρικός προς τις ιδέες του Διαφωτισμού και τους θεσμούς της σύγχρονης Δύσης, ενώ ο δεύτερος τύπος παρουσιάζεται ως εκσυγχρονιστικός, εξωστρεφής και προσανατολισμένος προς τη Δύση και υιοθετεί δυτικούς θεσμούς και αξίες.⁹⁹

Το ποιος τύπος πολιτικής κουλτούρας θα υπερισχύσει μένει να φανεί στο μέλλον. Άλλωστε δεν θεωρούμε απολύτως εσφαλμένη την άποψη που υποστηρίζει την ανακύκλωση και την αναπαραγωγή των ίδιων εθίμων που είχαν οι πρόγονοι μας, στα σημερινά δεδομένα, όπου καθίσταται εφικτό, πέρα από μουσειακές και φολκλορικές αναπαραστάσεις, πάντα με σεβασμό και ήθος στη παράδοση. Και εδώ εγείρονται ερωτήματα για το τι αποτελεί παράδοση, όντας μέσα σε ένα ελεύθερα πλουραλιστικό περιβάλλον που η κοινωνία δέχεται ποικίλα παγκοσμιοποιημένα μηνύματα, πολυπολιτισμικές επιρροές και σε κάποιες περιπτώσεις εισβολές και επιβολές. Κάτι τέτοιο όμως ξεπέρα τα όρια της παρούσας μελέτης, θα μπορούσε όμως να αποτελέσει μια εν γένει συζήτηση για το πολυπολιτισμικό παγκοσμιοποιημένο και ίσως ισοπεδωτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύσσεται ο κρητικός πολιτισμός σήμερα.

99 Χιωτάκης Στ. (1999) *Η πολυπολιτισμικότητα εναντίον της πολυπολιτισμικότητας. Ανοιχτοί παράγοντες της ανοιχτής κοινωνίας στο Επιστήμη και Κοινωνία 1999*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξίου Στυλιανός, «Η Κρητική Λογοτεχνία την εποχή της Βενετοκρατίας», Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός, τ. ΙΙ, 1988, σ. 197,225-226.

Βάλτερ Ζεράρ, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», Αθήνα 1970, εκδ. Ωκεανός

Βακαλούδη Α, Καλλιστεία και Γάμος στο Βυζάντιο, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη 1998

Βαρούχα, Μ., Φ. Χαιρέτη & Μ. Σαρηγιάννης (εκδ) (2008) Ιεροδικείο Ηρακλείου. Πέμπτος κώδικας, τόμ. Α (1673-1675), τόμ. Β (1688-1689), Ηράκλειο.

Baud-Bovy S., «La place des ριζίτικα τραγούδια dans la chanson populaire de la Grece moderne», πεπραγμένα Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1961

Berstein, S. - Milza, P., «Ιστορία της Ευρώπης Από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη 5ος-18ος αιώνας», τ.Β', Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.

Βερεμής, Θ., Κιτρομηλίδης, Π., κ.α., «Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στην νεότερη Ελλάδα», ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1997.

Bourdieu P., «Η διάκριση». Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002

Βουρδουμπάκης, Α. Π. (1912) «Κρητικά συμβόλαια επί Τουρκοκρατίας» Χριστιανική Κρήτη 1, 467-506. (non vidimus)

Βουρδουμπάκης, Α. Π. (1939) «Δύο ανέκδοτα έγγραφα εκ Σφακίων» Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών 2, 256-262. (συμφιλίωση και υπόσχεση γάμου, αποδεικτικό)

Βλαστός Π., «Ο γάμος εν Κρήτη», Αθήνα 1893

Buondemonti Cristoforo, «Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415» μεταφρ. Μάρθα Αποσκήτη

Γενεράλι Εμμ.: «Επίτομος Γεωγραφία της Νήσου Κρήτης», Αθήνα 1891, Ηράκλειο 1894, Χανιά 1900, Αθήνα 1902, 1914

Γεωργουσόπουλος Κ., «Ελληνικότητα και θέατρο», στο Δ.Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Εστία, Αθήνα 1983

Γιάνναρη Αντ., «Άσματα κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών», Λειψία 1876

Γρυντάκης Ι., «Το Ρέθυμνο τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας». Νέα Χριστιανική Κρήτη. Ρέθυμνο 1991τ. 5-6.

Γρυντάκης Ι., «Βεβηλώσεις Χριστιανικών ναών από τους Μουσουλμάνους στο Ρέθυμνο κατά τα έτη 1889-1993». Χριστιανική Κρήτη 1993 τ. 9.

Γρυντάκης, Γ. (1997) "Χανιώτες σε νοταριακά έγγραφα του Ρεθέμνου κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας" Ελλωτία 6, 157-166.

Cuche Denys, «Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες». Τυπωθήτω. , Αθήνα 2001..

Δετοράκης, Θ. (1982β) «Ιλαρίων Σωτήρχος, πρωτοπαππός του Χάνδακα (Ανέκδοτα ελληνικά έγγραφα)» Θησαυρίσματα 19, 147-166.

Δετοράκης Θ., «Ανέκδοτα Δημοτικά Τραγούδια της Κρήτης», Ηράκλειο 1976

Δετοράκης Θ., Ιστορία της Κρήτης. Αθήνα 1986.

Δετοράκης Ι., «Αναμνήσεις από το παλαιόν Ρέθυμνο». Εφημ. «Βήμα» Ρεθύμνου 1761/26-9-1950.

Δραγούμης Μ.Φ., «Το περιεχόμενο και η έκφραση της “ελληνικότητας” στη μουσική μας», στο: Δ.Γ. Τσαούση (επιμ.), Ελληνισμός και ελληνικότητα, Εστία, Αθήνα 1983

Δρανδάκης Νικ., «Εκκλησίες του Ρεθέμνου μνημονευόμενες στον Κρητικό πόλεμο του Μαρίνου Τζανέ Μπουνιαλή». Νέα Χριστιανική Κρήτη 1989, τ. 1.

Δρανδάκης Νικ., «Ναοί Ορθοδόξων του Ρεθέμνου αναφερόμενοι κυρίως στα κατάστιχα δυο Ρεθυμνίων συμβολαιογράφων της Ενετοκρατίας». Νέα Χριστιανική Κρήτη 1991 τ. 5-6.

Ζαμπέλιος Σπ., «Ιστορικά Σκηνογραφήματα», Αθήνα 1860

Ζερβογιάννης, Ν. (1971) «Κρητικά συμβόλαια ενετοκρατίας (της μονής Αρετίου-Μεραμπέλλου)» Αμάθεια 8, 235-238.

Gemert nan Arnold, «Λογοτεχνικοί Πρόδρομοι», Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ.59-94.

Greene M., «A shared world, Christians and Muslims in the early modern Mediterranean», Πρίνστον Νιου Τζέρσεϋ 2000

Ηλιάδη Α., «Οι αντιλήψεις για τα δύο φύλα στο πρώιμο Βυζάντιο», 6-5-2005.

<http://www.archive.gr>

Ηλιάδη Α., «Γάμος και αγιότητα στη Μέση Βυζαντινή Περίοδο», 1-6-2005.

<http://www.archive.gr>

Heywood Α., Εισαγωγή στην Πολιτική, μτφρ. Γ. Καράμπελας, Πόλις, Αθήνα 2006.

Holton David, « Η Κρητική Αναγέννηση», Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 2-20.

Ιντζεσίλογλου Ν., «Περί κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο Κωνσταντοπούλου κ.ά., «Εμείς» και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000.

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, - Τμήμα Τουρκολογίας, Στα χρόνια των Οθωμανών. 2008 Digitalcrete.ims.forth.gr

Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκ του αρχείου της Βενετίας. Θεσπίσματα της Ενετικής Γερουσίας (1281-1385), Ακαδημία Αθηνών

Καλομενόπουλος Νικοστρ., «Κρητικά ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της Νήσου Κρήτης», Αθήνα 1894

Καρακάσης Σ., «Ελληνικά μουσικά όργανα. Αρχαία Βυζαντινά, Σύγχρονα», Αθήνα 1970

Κάσδαγλη Αγλαΐα, «Γαμήλιες παροχές στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 2000 σελ, 320-332

Καψωμένος Ερατοσθένης, «Το Σύγχρονο Κρητικό Ιστορικό Τραγούδι. Η Δομή και η Ιδεολογία του », Αθήνα 1979

Κεδραΐος Παύλος, «Η Κρητική Ποίηση ως το 1900», Αθήνα 1984

Κονδυλάκη Ι., Τα Άπαντα, εκδ. Αηδών, Αθήναι 1961

Κουκουλές Φαίδων, «Συμβολήν εις την κρητικήν λαογραφίαν επί Ενετοκρατίας» Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών

Κριάρη Παν.: Ιστορία της Κρήτης, Χανιά 1902

Κριάρη Αρ.: Γεωγραφία της Κρήτης φυσική και πολιτική, Χανιά 1901

Κριτοβουλίδου Καλ.: Ιστορία των Επαναστάσεων της Κρήτης, Αθήνα 1971

Κωνσταντόπουλος, Χ., Μαράντου-Αλιφάντη, Λ, Γερμανός, Δ., κ.ά., Εμείς και οι 'Άλλοι': Αναφορές στις τάσεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999.

Κώτσου, Α., «Η θέση της γυναίκας κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος έως 7ος μ.Χ. αιώνας)» «Λόγος και Πράξη», 45, 78-106.

Kazhdan-Epstein, «Αλλαγές στον Βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα». Αθήνα 1997. (MIET).

Kymlicka Will, «Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας», εκδ Πόλις 2005, Αθήνα
Λασσιθιωτάκης, Κ. Ε. (1956) "Μία "τουρκογραικική" εγκύκλιος" Κρητικά Χρονικά 10, 353-357.

Λέκκας, Π., «Το παιχνίδι με τον χρόνο: εθνικισμός και νεωτερικότητα», Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.

Μανούσακας, Μ. Ι. (1970) «Έγγραφα αγνώστων νοταρίων του Ρεθέμνου (1535-1550)» Κρητικά Χρονικά 22, 285-297.

Μαρίνος Τζανέ Μπουνιαλής, «Ο Κρητικός πόλεμος 1645-1669». Έκδοση κριτική εισαγωγή-επιμέλεια Νενεδάκης Ανδρέας . Αθήνας 1979.

Μαλτέζου Χρύσα, «Το Ιστορικό και Κοινωνικό Πλαίσιο «, Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 21-22.

Μαλτέζου Χρύσα, «Η Κρήτη στη διάρκεια της Βενετοκρατίας 1211-1669 », Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός

Μαράτου-Αλιμπράντη Λ. – Γαληνού Π., «Πολιτισμικές ταυτότητες: από το τοπικό στο παγκόσμιο;», στο: Κωνσταντοπούλου κ.ά., «Εμείς» και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000.

Μαυρομάτης, Γ. (1979) «Ελληνικά έγγραφα (δωρητήριο και διαθήκες) της μητέρας, της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου» Θησαυρίσματα 16, 206-254.

Μαυρομάτης, Γ. (1986) Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα, Αθήνα. (Κωδίκηλλος, διαθήκη)

Μέρτζιος, Κ. Δ. (1961-62) «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)» Κρητικά Χρονικά 15-16 (2), 228-308.

Μέρτζιος, Κ. Δ. (1964) «Βιτζέντζος Κορνάρος – Ερωτόκριτος» Κρητικά Χρονικά 18, 142-244.

Μέρτζιος, Κ. Δ. (1965) «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας» Κρητικά Χρονικά 19, 111-145.

Μπαντιά Π. Κατερίνα, «Συμφωνητικά γάμου και προικοσύμφωνα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», Κρητική Εστία (περ. Δ'), 4 1991,1993,(139-159)

Νικολάου Κ., «Η θέση της γυναίκας στη Βυζαντινή Κοινωνία». Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν. Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας 4, Αθήνα 1993.

Νόβα-Καλτούνη Χρ., «Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου». Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής. Gutenberg, Αθήνα 1998.

Νουχάκη Ιω.: Κρητική χωρογραφία, Αθήνα 1903

Norman Davies, «Europe: A History», Pimlico, Λονδίνο, Αγγλία, 1997

Ξανθουδίδου Στ., «Η ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών Αγώνες των Κρητών», Athen, Byzantinisch- Neugrie, Chischen, Jahrbucher, 1939

Ουόλτσερ Μάικλ, «Περί Ανεκτικότητας Για τον εκπολιτισμό της διαφοράς» Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, Αναστοχασμός

Παπαρηγοράκης, Ιδομ. (1959-60) «Ανέκδοτα Σφακιανά έγγραφα εκ της τουρκοκρατίας» Κρητική Εστία περ. Α, 8, 355-360 και 395-398 - 9, 9-10.

Παπαρηγοράκης, Ιδομ. (1958-60) «Κρητικά συμβόλαια επί Τουρκοκρατίας» Κρητική Εστία περ. Α, 7 (77), 19-23 - 7 (78), 19-23 - 7 (79-80), 51-55 - 7 (81-82), 51-55 - 8 (84-85), 35-39 - 8 (88-89), 188.

Παπαδάκη Μ. Εμμανουήλ, «Μορφαί του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνας» Διατριβή επί δικτατορία, Αθήναι 1976

Παπαδάκη Ασπασία, «Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», Ρέθυμνο 1995

Παπαδάκης Χαρ., «Χρονολόγιο των Τεσσάρων Νεομαρτύρων Ρεθύμνης». Νέα Χριστιανική Κρήτη. Ρέθυμνο 2005 τ. 24.

Παπαδάκης Χαρ., «Οι Αφρικανοί στην Κρήτη- Χαλικούτες.» Ρέθυμνο 2008.

Παπαρίζος Α., «Η ταυτότητα των Ελλήνων, τρόποι αυτοπροσδιορισμού και η επίδραση της ελληνικής ορθοδοξίας», στο: Κωνσταντοπούλου κ.ά., «Εμείς» και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000.

Παπαρηγόπουλος Ι., «Η πολυπολιτισμικότητα ως σύγχρονο πρόβλημα», Επιστήμη και Κοινωνία, τ. 2-3, 1999 [<http://www.media.uoa.gr>]

Παναγιωτάκη Νικ., «Η μουσική στην Κρήτη κατά την Ενετοκρατία» Αθήνα 1990

Παναγιωτάκης Νικ., «Η παιδεία κατά τη Βενετοκρατία», Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός, τ. ΙΙ, 1988, σ. 163.194.

Παρλαμάς Μ., «Αναζητώντας τη χαμένη γλώσσα», Χιόνη 75 (Μάιος 1998)

Πασχαλίδης Γ., «Η πολιτισμική ταυτότητα ως δικαίωμα και ως απειλή. Η διαλεκτική της ταυτότητας και η αμφιθυμία της κριτικής», στο: Κωνσταντοπούλου κ.ά., «Εμείς» και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000.

Πεπονάκης Μ., «Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)», Ρέθυμνο 1997

Πρυνεντύ Ζ., «Πολιτισμική ταυτότητα: μεταξύ μύθου και πραγματικότητας», στο: Κωνσταντοπούλου κ.ά., «Εμείς» και οι «άλλοι»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000

Pashley Robert, «Ταξίδια στην Κρήτη» Δήμος Ηρακλείου 1991, εκδ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη

Ροτζώκος Ν. «Η νεοελληνική εθνική ιδεολογία και η εθνική ιστοριογραφία» στο συλλογικό τόμο *Ελληνική ιστορία- Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία* ΕΑΠ. Πάτρα 1999

Σπανάκης Σ., «Η Κρήτη την περίοδο της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας (1204-1669 και 1669-1898)». Νέα Χριστιανική Κρήτη Ρέθυμνο 1991 τεύχη 5-6.

Σιμόπουλος Κ., «Βασανιστήρια και εξουσία.» Αθήνα 1987

Σιμόπουλος Κ., «Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333μ.Χ – 1700. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός»

Σπυριδάκη Γ., «Οι Εβραίοι εις την Κρητικήν Λαογραφίαν» Επετηρίδα Καλλιτεχνών-Λογοτεχνών Χανίων ετ.Α' 1937

Σπυριδάκης, Γ. (1930-33) «Ανέκδοτον κρητικόν έγγραφον εκ της τουρκοκρατίας» Κρητικά 1, 138. (non vidimus)

Σταυράκης Ν., «Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης», Αθήνα 1890

Σταυρινίδου Νικ., Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων, εκδ. Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο 1986

Sieber F.W., «Ταξιδεύοντας στη Νήσο Κρήτη το 1817», εκδ. Ιστορητής 1994

Talbot Alice-Mary, Editor Thalia Gouma-Peterson (+), Founding Editor, "Bibliography on Women in Byzantium 2004". <http://www.doaks.org/WomeninByzantium.html>

Tournefort Joseph Pitton, «Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του αρχιπελάγους», Ηράκλειο 2003.

Τσαούσης Δ. «Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας». Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη. Gutenberg, Αθήνα 1984

Τσουκαλάς Κ., «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο: Δ.Γ. Τσαούση (επιμ.), «Ελληνισμός και ελληνικότητα», Εστία, Αθήνα 1983.

Τσουγλαράκη Ι., «Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΦΟΡΕΣΙΑΣ», Αθήνα 1997

Φωσκαρίνης Ι., «Η Κρήτη το 1570», Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, 1938

Χατζάκη, Κ., «Οι πλούσιοι και οι φτωχοί στην κοινωνία της Ιεράπετρας του 16^{ου} αιώνα» στο 9th International Congress of Cretan Studies (Elounda, 1-6 October 2001) Resumes, 197, Herakleio

Χιωτάκης Στ. «Η πολυπολιτισμικότητα εναντίον της πολυπολιτισμικότητας; Ανοιχτοί παράγοντες της ανοιχτής κοινωνίας» στο: Επιστήμη και Κοινωνία 1999

Χιωτάκης Στ., Πολυπολιτισμικότητα: Ανάμεσα σε δύο εκδοχές και Ιδεότυπους (Τετράδια πολιτικής επιστήμης

Ψιλάκης Β., «Ιστορία της Κρήτης», Χανιά 1909

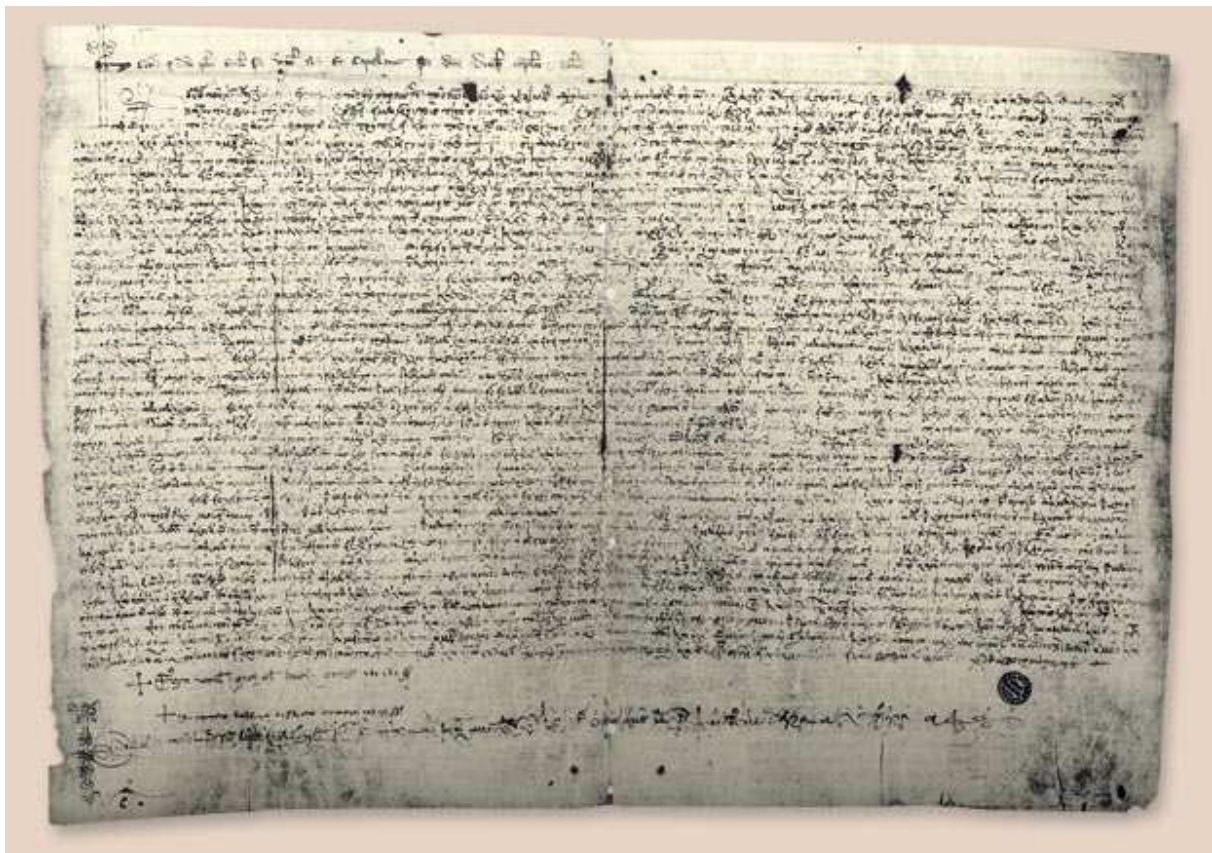
Παράρτημα Φωτογραφικό Υλικό

Τουρκοκρητικοί στα τέλη του 17 αιώνα

«La isola de Candia», η νήσος Κάντια, 1600 (Βενετία, Museo Civico Correr)

Το κείμενο της συνθήκης Βενετών - Καλλέργη, 28 Απριλίου 1299

Το Γυμνάσιο Ηρακλείου, σημερινή Νομαρχία, στην πλατεία Ελευθερίας

Τα εξώφυλλα των αριστουργημάτων της Κρητικής λογοτεχνίας "Ερωφίλη" 1637 και "Ερωτόκριτος 1713

"Η ταφή του κόμητα του Οργκάθ", 1586 - 1588 (Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Τολέδο, Εκκλησία Σάντο Τομέ)

Εικονογραφημένο χειρόγραφο με μετάφραση του "Ερωτόκριτου", 1835 (Αντιγραφείας Ιονίστας, ζωγράφος Πετράκης, Βουκουρέστι, Ρουμανική Ακαδημία, Βουκουρέστι, Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας)

Χάλκινα νομίσματα της ενετικής περιόδου. Κόπηκαν για χρήση στην Κρήτη (Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, © Ε.Κ.Ι.Μ.)

«Το Τρίπτυχο της Μοδένα» (μπρος όψη), 1568 (Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Modena, Galleria Estense)

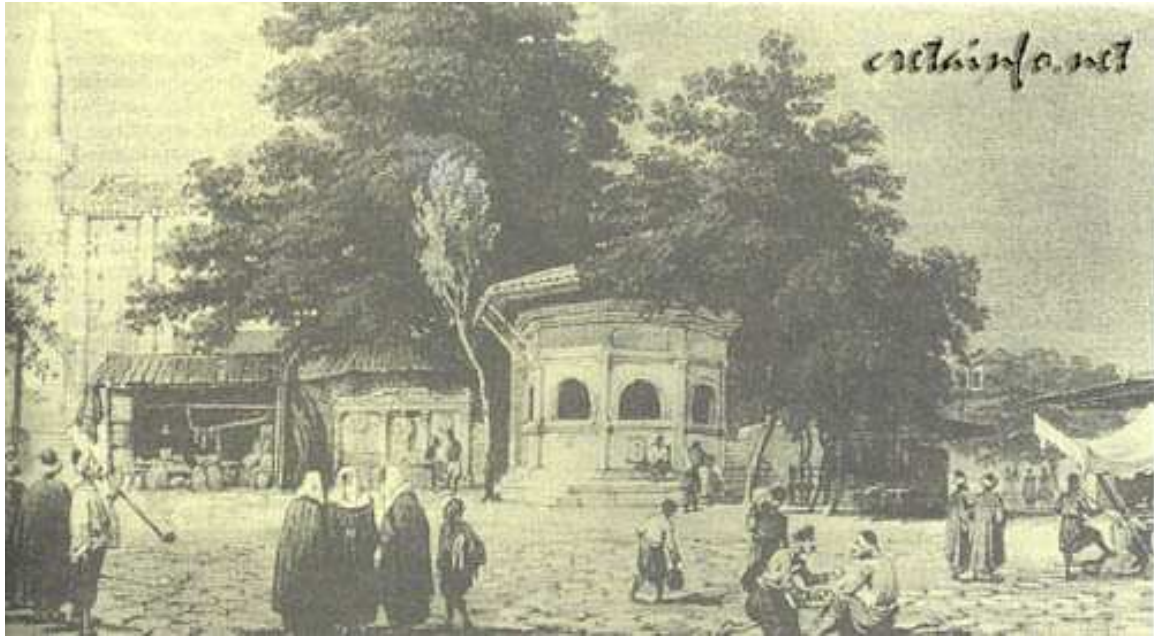
Η κρήνη "Τουρκοποιημένη" το 1850. "Τουρκοβενετική" γράφει ο Μπεχαεδδίν. Αριστερά φαίνεται καθαρά το μέρος από το Αμπάρ Αλί, σιταποθήκη. Εδώ ήταν η Piazza delle Biade (πλατεία δημητριακών) των Βενετών. Πλατεία Ελευθερίου Βενιζέλου σήμερα. (Έκδοση Behaeddin αρ. 57)

Κρητικοί τιμαριώτες εγγενείς της υπαίθρου (αρχοντορωμαίοι) του 16ου αιώνα. Τοιχογραφία (λεπτομέρεια) στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Βόιλα Σητείας. Κατά Gerola.

Τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Μιχαήλ, στα Μέσα Λακόνια, Μιραμπέλλο, ανατολ. Κρήτη. Ο κτήτορας του ναού, nobile Cretense Ιωάννης Μοχιώτης με τη σύζυγό του. Κατά GeroIa.

Η σημερινή πλατεία Κορνάρου όπως ήταν κατά την πρώιμη τουρκοκρατία. Στο μέσο, ο σεμπίλ-χανές, η ωραιότερη από τις φιλανθρωπικές κρήνες (σεμπίλια) που κατασκεύασαν οι Τούρκοι, αντιγράφοντας τις βυζαντινές "φιάλες". Αριστερά, η ενετική κρήνη Μπέμπο και πίσω ο μιναρές και τμήμα του τζαμιού της Βαλιδέ σουλτάνας - απ'όπου και η ακόμα σε χρήση ονομασία της πλατείας: Βαλιδέ (παραφθαρμένο, Φαλτέ) τζαμί. Πρόκειται για τον περίφημο ναό του Σωτήρος (San Salvatore), που δυστυχώς, κατεδάφισε η απριλιανή δικτατορία. Σχέδιο από το Μεγάλο Κάστρο, του Pashley

Το Ρέθυμνο στις αρχές του 17ου αιώνα (Βενετοκρατία). Ανώνυμος Ρεθυμνιώτη ζωγράφου (1620-1660)

Αναπαράσταση Κρητικού παραδοσιακού γάμου. Τη γαμήλια πομπή οδηγούν νέοι που φέρουν το «μπαϊράκι».

Στιγμιότυπο από έναν παραδοσιακό γάμο στα Χανιά το 2007

*«Τούτη είναι η εποχή μας, καλή ή κακή, ωραία ή άσκημη, πλούσια ή φτωχή, δεν τη διαλέξαμε.
Τούτη είναι η εποχή μας, ο αγέρας που αναπνέουμε, η λάσπη που μας δόθηκε, το ψωμί, η
φωτιά, το πνεύμα».*